

8602

ՈՒՂԵՐՉՆԵՐ

ԽՕՍՈՒԱԾ

ՔԱՂՑՈՐՆԵՐՈՅ ՀԱՅ-ՍԻՆՏԱՐԱՆԱԿԱՆ
ՄԻՈՒԹԵԱՆ 28-րդ ՏԱՐԵԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻՆ
ՄԷՋ Ի ՖԱՌԻԼԸՐ ՔԱՂԻՖ.

Յունիս 26-28

1936

281.6

ՈԼ-43

DONATED TO THE HAIGAZIAN COLLEGE
BY THE REVEREND A. A. BEDIKIAN

COLLEGE LIBRARY

WITHDRAWN FROM HAIGAZIAN

COLLEGE LIBRARY

281.6
П. - 43

7 DEC 2007

ՈՒՂԵՐՉՆԵՐ

ԽՕՍՈՒԱԾ

ՔԱԼԻՓՈՐՆԻՈՅ ՀԱՅ-ԱՐԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ
ՄԻՈՒԹԵԱՆ 28-րդ ՏԱՐԵԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻՆ
ՄԵԶ Ի ՖԱՌԻԼԸՐ ՔԱԼԻՓ.

Յունիս 26-28

1936

100000

27.00.2013

ՔԱԼԻՖՈՐՆԻԱ

ՀԱՅ-ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ՎԱՐՁԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ

1936—1937

Նախագահ — Վեր. Վ. Պ. ԱՄԻՐԵԱՆԵԱՆ
 Դեր-Նախագահ — Վեր. Ա. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ
 Քարտուղար — Տիար Ն. ԱԽԱԳԵԱՆ
 Գանձապահ — Տիար Մ. ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ

Stamp

ԵԶՐԱՎ ԹԵԼԼԱԼԵԱՆ — Եղեմ
 ՄՈՒՐԱՏ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ — Քինկզյուրկ
 ԱՐԱՄ ՂԱԶԱՐԵԱՆ — Ֆաուլեր
 ՅԱԿՈԲ ԱԴԱՄԵԱՆ — Ֆրէզնո
 ՊԱՂՏԱՍԱՐ ՍԻՄՕՆԵԱՆ — Ֆրէզնո

9985-28

83054-uch

ՆԱԽԱԲԱՆ

Քաղիֆորնիոյ Հայ-Աւետարանական Միութեան
 28-րդ Տարեկան Ժողովը արժանաւորապէս տօնեց
 Աստուածաշունչին Գրաբար թարգմանութեան 1500-
 -րդ, Աշխարհաբար թարգմանութեան 100-րդ եւ
 Հայ-Աւետարանական շարժումին 100-րդ տարե-
 դարձներն մեծ խնամքով պատրաստուած ճառախո-
 սութիւններով: Այս դերքը պահարանն է բոլորո-
 վին այժմէական ու խիստ հետաքրքրական այդ ու-
 սումնասիրութիւններուն: Բայց այս պահարանը,
 բոլ հասցէիդ ուղղուած է այն: Կարգա ներփակ
 Կրթութիւնները, սերտէ զանոնք, ու առածդ լոյսը
 տարածէ քու շուրջը:

Վ. Պ. Ա.

ՆՈՒՅՐ

ՔԱԼԻՖՈՐՆԻԱՅ ՀԱՅ ԱԻԵՏ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ

Մեր հայրերուն Աստուածն Բարի,
Մեր հայրերուն հաւատքն արի,
Լոյսի, յոյսի Աւետարան.

Պիտի պահենք մենք անվարան:

Կրկ. Աստուած, հաւատք, Աւետարան,
Պիտի պահենք մենք անվարան:

Արեամբ զնուած եկեղեցւոյն,
Նուիրած ենք մեր կեանքն ողջոյն.

Փրկչին Հոգւովը միարան,

Պիտի քալենք խաչին ճամբան:

Կրկ. Փրկչին Հոգւովը միարան,
Պիտի քալենք խաչին ճամբան:

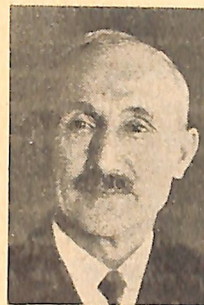
Ո՛վ Սուրբ Աստուած, Սուրբ եւ Հրգօր,

Դուն մեր սրտերն լեցուր այսօր,

Սիրովդ անհուն ու կաթոգին,

Ո՛վ պահապան, Հայոց ազգին:

Կրկ. Ո՛վ Սուրբ Աստուած, Սուրբ եւ Հրգօր,
Դուն մեր սրտերն լեցուր այսօր:

ՍՈՒՐԲ ԳԻՐՔԸ

(Սաղմ. 119. 97-104):

(Միութեան Տարեկան Քարոզը)

ՍՈՒՐԲ ԳԻՐՔԸ կրնանք կոչել Գրքերուն Հրա-
չալիքը ու Հրաչալիքներու Գիրքը: Աշխարհի նշա-
նաւոր կրօններն իրենց կրօնագրքերն ունին—Պրահ-
մինականութիւնն ունի իր վետաները. Պուտտայա-
կանութիւնն ունի իր Թրիպիթիֆան. Կոմբիկիոսա-
կանութիւնն իր Քրիստոսը. Զրադաշտականութիւնն
Զէնտավէտան. Իսլամութիւնն իր Գուրանը: Քրիս-
տոնէութիւնն ալ ունի իր Աստուածաշունչը: Իր հո-
յակապ յորինուածքով, բարձրագոյն բարոյակա-
նութեամբ, կենսական ու յաւիտենական ճշմարտու-
թեանց մասին իր գերբնական յայտնութեամբ, եւ
տիրական ու ծաւալուն ազդեցութեամբ Սուրբ Գիր-
քը կը մնայ անբաղդատելիօրէն բարձր ու գերազանց
վերոյիշեալ բոլոր գրքերէն: «Գրքեր չառ, Գիրքը
մէկ»: Անոնք մարդաշունչ, այս Աստուածաշունչ,
(Բ. Տիմ. 3. 15-16): Նախանցեալ տարի, անցեալ
տարի եւ այս տարի (1936) Գերմանախօսներ, Անգ-
լիախօսներ եւ Հայախօսներ Աստուածաշունչին ի-

րենց լեզուներով թարգմանուելուն տարեգարձները տօնեցին: Քալիֆորնիոյ Հայ Աւետարանական Եկեղեցիներուն Միութիւնն ալ այդ տօնակատարութիւններուն իր մասնակցութիւնը բերաւ, տօնելով նոյն ատեն Հայ-Աւետարանական շարժման 100-րդ տարեդարձը:

Աշխարհի այլ եւ այլ կողմերը զրաւիչ հանդէսներ, հոգեչունչ բանախօսութիւններ ու բազմապիսի մեծ ու փոքր հրատարակութիւններ անդամ մըն ալ մարդկութեան ուշադրութիւնն կեդրոնացուցին Աստուածաշունչին վրայ: Կ'արժե՞ր այնքան իրաւանցում, այնքան ծախք ու այսքան ժամանակի ըսպառում հինցած Գրքի մը համար: Աւելի քան կ'արժէր: Սուրբ Գիրքը հին Գիրք է բայց հինգած գիրք չէ, բնաւ: Անկիւայ մարդկութեան չափ հին է ու մարդուն չափ նոր: Սուրբ Գիրքը ամենէն շատ ծախուած գիրքն էր ու է, կ'ըսուի թէ աւելի քան 500,000,000 Սր. Գրքեր կան աշխարհի մէջ, ու դեռ միլիոններ ալ կ'սպասին տարուէ տարի. թիւը, սակայն, ապացոյցը չէ Գրքին անարժէք ըլլալուն, ընդհակառակը, մատուցումը խնդրանքին համեմատ կ'ըլլայ. մեծաքանակ սպառումը արդիւնքն է մեծափառիք պահանջին: Առատ արտադրութիւնը Գիրքը մատչելի ըրած է ու աժան: Այս պատուական Գրքին մասերը մինչեւ 5 սէնթի կրնաս առնել: Աժան, այո, բայց ոչ անարժան: Քալիֆորնիոյ մէջ խաղողը աժան է, բայց տակաւին ամենէն համեղ ու սննդարար պտուղն է: Այս Գրքին արժէքն ալ իր առատութեամբը չկորսուիր ու չէ կորսուած, նոյն համեղ ու հոգեպարար Գիրքն է ամեն տեղ ու ամեն ատեն: «Որչափ քաղցը է քու խօսքդ իմ քմացս.

մեղրէն աւելի անուշ է իմ բերնիս,» կ'ըսէր Դաւիթ Բանաստեղծ թագաւորը 2900 տարի առաջ: «Մարդիկ Սուրբ Գիրքին պիտի վերադառնան, որովհետեւ առանց անոր չեն կրնար կենալ,» կ'ըսէր Անգղիացի Բանաստեղծը, Մէթհիւ Արնօլտ գրեթէ 100 տարի առաջ: Կիսակիրթ Պաղեստինէն մինչեւ քաղաքակիրթ Անգղիա նոյն է պէտքն ու պահանջը Սուրբ Գրքին: Զարմանալի չէ՞ որ 2800 տարիներու տողանցքը բան մը չպակսեցուց անոր արժէքէն ու արժանիքէն: Սուրբ Գրքին անդնահատելի արժէքը որչա՞ կերպով կը տեսնենք

1. Հալածանքներուն մէջ անոր անվկանդ յառաջդիմութենէն: Ոչ մէկ գիրք այնքան հալածուած ու հարուածուած է որքան այս Գիրքը: խորհողներ կան թէ բոլոր գրքերն միասին Սր. Գրքին չափ հալածուած չեն: Ասիկայ այդ Գրքին կենդանութեան եւ կենսունակութեան ապացոյցն է: Ո՞վ կը հալածէ անչնացած առիւծ մը, կամ ո՞վ կը կրուի մեռած մարդու մը հետ: Եթէ այս Գիրքը կը հալածուի, կը հալածուի որովհետեւ մեռած չէ ան, կ'ապրի, ու կը շարունակէ դարերու իր յաղթական դնացքը իր թշնամիներուն գերեզմաններուն վրայէն մինչեւ այսօր: Անոր դէմ կրօնական հալածանք հանեց աշխարհի ամենէն խորամանկ ազգը—Հրէայն: Աւետարանը քարոզողներէն Պետրոս ու Յովհաննէս ու Պօղոս բանտարկեց. Ստեփաննոս քարկոծեց, Յակոբոսը սրով սպաննեց, Աւետարանողներն ըսպաննելով Աւետարանը ջնջել կ'ուզէր ան: Տիրերիսի Հրէայ գաղութին Ռարբիները Յիսուսն ու աշակերտներն վարկաբեկելու ջանացին: Ու այս ամենը րրին պաշտպանելու համար ազգը ու պահպանելու

համար տաճարը: Ազգը ցրուեցաւ, տաճարը կործանեցաւ, ու Սուրբ Գիրքը կը տիրէ Սիօնի բարձունքներուն: «Ով Տէր, քու խօսքդ յաւիտեան հաստատ է երկինքի մէջ» (Սաղ. 119:89): Քաղաքաւորօմական հալածանքը Քրիստոնէութեան դէմ կուգար Հռովմայ մեծազօր կայսրութենէն: Հռովմէական օրէնքին երկրապահ տախտակները կ'արդիւլէին օտար կրօններուն մուտքն ի Հռովմ: Քրիստոնէութիւնը օտար կրօնք մ'էր ու Քրիստոնեաներն խուժուած հալածանքներու ու անլուր խոշտանգումներու ենթարկուեցան: Ներոնի անգութ հալածանքները առաջին դարուն մէջ եկեղեցական պատմութեան ամենէն արիւնոտ էջերը կը կազմեն: Երրորդ դարուն վերջերը Դեոկլետիանոս կայսրը հրամայեց որ Քրիստոնեաներուն բոլոր Սբ. Գիրքերն հաւաքուին եւ վառուին, ու պահողներն ալ սպաննուին: Հրամանը կատարուեցաւ, բայց Հռովմէական աշխարհէն Սբ. Գիրքը չվերցուեցաւ: Ատեղծութիւնը սոսկալի էր Քրիստոնեաներուն դէմ: Տերտուլիանոս (Յ. Տ. 200) հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ Հռովմայեցիներուն դիրքը Քրիստոնեաներուն հանդէպ—«Եթէ Տիբեր (գետ) յորդէ, եթէ Նեղոս ցամբի, եթէ ամպերը անձրեւ չտան, եթէ երկրաշարժ պատահի. եթէ սով կամ փոթորիկ ըլլայ, աղաղակ մըն է որ կը փրթի—Քրիստոնեաներն առիւծներուն նետեցէք:» Հռովմի կայսրերը 300 տարի շարունակ հալածեցին Քրիստոնէութիւնը, անոնց պալատներէն արեան հոտ կուգար, ու անոնց ձեռքերը Քրիստոնեաներուն արիւնով ներկուած էին: Կայսրերը մեռան, ու անոնց մայրաքաղաքը իր հոյաչէն պալատներով Քրիստոնէական Կրօնին մեծ

կեդրոններէն մէկն է այսօր: «Երկինքը բնակողը անոնց վրայ պիտի ծիծաղի, Տէրը ծաղր պիտի ընէ զանոնք» (Սաղմ. 2. 4-5):

Կրօնական եւ քաղաքական հալածանքներէն դատ Սուրբ Գիրքը ենթարկուեցաւ նաեւ Լատիւոլոյաւոթեան (Rationalism) հալածանքին: Անոնք բանտն ու սուրը գործածեցին, իսկ ասոնք գրիչ ու թուղթ: Բանապաշտները չեն հաւատար յայտնութեան, հրաշքի, յաւիտեականութեան, երկինքի ու դժբախտի, հետեւաբար չեն հաւատար Սուրբ Գրքին: Երկրորդ դարէն մինչեւ 20-րդ դար, Կելսոսէն մինչեւ Դարօ (Darrow) բանապաշտներն իրենց գէնքերն փորձած են այս Գրքին դէմ: Ֆրանսացի բանապաշտ մը կը պարծենար թէ շատ չ'անցած իր գիրքը պիտի ջնջեր Սուրբ Գրքին պէտքը: Մարդը շատոնց մեռած է, իր գիրքը մոռցուած, իսկ իր սենեակը եր. Գրքի դրափաճառանոց է եղած: Անգղիացի անհաւատ մը ջանաց մայրը իր դաւանանքին բերել, լերաւ ու ձգեց զնաց: Շատ չ'անցած մայրը հիւանդացաւ ու մեռնելէն առաջ իր դաւակին գրեց.— «Տղաս, հաւատքս ձեռքէս առիր, ո'ւր երթալ եւ ինչ ընելս չեմ գիտեր, կը մեռնիմ, օգնութեան հասիր»: Եղան եկաւ, բայց մայրը մեռած էր: Ամերիկացի բանապաշտ մը գիրք մը գրեց Քրիստոնէութեան եւ Սուրբ Գրքին դէմ, զրկեց Բենիամին Ֆրանքլինին որ իր դիտողութիւններն ընէ: Ֆրանքլին գրեց իրեն— «Գիրքդ կրակը նետէ . . . եթէ մարդիկ կրօնքով այսքան չար են՝ առանց կրօնքի ինչ պիտի ըլլան:» Ոմանք ալ գիտութեան անունով Սբ. Գրքի վրայ յարձակում գործեցին ու դեռ կը գործեն: Կ'ընդունինք թէ Սուրբ Գիրքը գիտական դա-

սագիրք մը չէ, անոր նպատակը չէ նկարագրել
 “How the heavens go, but how to go to heaven”.
 Անոր նպատակն է ցուցնել թէ «Ինչպէս երկինք
 կընանք երթալ ու չէ թէ երկնային մարմիններն
 ինչպէս կը շարժին»։ Սակայն ինչո՞ւ չտեսնել անոր
 գերազանցութիւնը ուրիշ ազգերու եւ կրօններու գի-
 տական դադափարներուն վրայ եւ համաձայնութիւ-
 նը ներկայ գիտութեան հետ։ Օրինակ—Մովսէսի
 ժամանակակից Եգիպտացիք կը սորվեցնէին թէ եր-
 կիրը թեւաւոր հաւկիթէ մը յառաջ եկած է, թէ
 մարդը Նեղոս գետին կաւէն ծնած է։ Չինացիք
 կ'ըսեն թէ իրենց աստուածը Փուանկա երկինքը կը-
 րանիթէն փորագրեց։ Հնդկներն կը պնդեն թէ եր-
 կիրը քանի մը յարկ ունի եւ կը կենայ փրկելու զը-
 լուսներուն վրայ, փրկելն ալ կայնած են հսկայ
 կրիայի մը կոնակին վրայ եւ կրիան կը կենայ մեծ
 վիշապի մը վրայ։ Յոյները կը պնդէին թէ երկիրը
 կեցած է Աթլասին գլխուն վրայ եւն։ Աստուածա-
 չունչը, սակայն, մեղի կ'ըսէ թէ Ած. երկիրը պա-
 րապուծեան (ոչինչին) վրայ կը կախէ (Յոբ 6. 27)
 եւ թէ անոր չըջանին (չըջանակին) վրայ կը նստի
 (Եսայ. 40. 22)։ Կարդա նաեւ Առակ. 8. 27։ Ու
 գիտական այն ճշմարտութիւնները թէ երկիրը պա-
 րապուծեան, այսինքն օդին մէջն է, եւ թէ իր շրը-
 ջանն ու չըջանակն ունի Սուրբ Գրքին մէջ էին ներ-
 կայ գիտութենէն հաղարաւոր տարիներ առաջ։
 Յոյն փիլիսոփայք եւ Ստոյիկեանք կ'ըսէին թէ Լու-
 սինը աւելի մեծ է երկրէն։ Անաքսիմանդը կ'ըսէր
 թէ Լուսինը երկրէն 18 անգամ աւելի մեծ է. Սբ.
 Գիրքը, սակայն, Լուսինը պզտիկ լուսաւորներու
 շարքին կը դասէ (Ծննդ. 1. 16) գիշերին իշխելու

համար։ Հիները կը կարծէին թէ Էրկինքը 1000-էն
 քիչ մ'աւելի աստղեր ունի, իսկ Սուրբ Գիրքը կը
 պնդէ թէ աստղերը անհամար են, ու այսպէս կ'ըսէ
 արդի գիտութիւնն ալ։ Նշանաւոր գիտնականներէն
 ոմանք կը հիմնան Ծննդոցի առաջին գլխուն գիտա-
 կանութեան վրայ, առ կարգէն են Նէյլի Փրօֆ.
 Տէյնա, Գանատայի Փրօֆ. Տօսըն, հայր ու որդի.
 Փրօֆ. Բայթ, Կիւյօ Էւն. Էւն.։ Առոնց վրայ կընանք
 աւելցնել աւելի հինանուններ ինչպէս Նեւտոն, Քու-
 վիէ, Հէյզլիներ, Լայպնից, Լափօստիէ, Լիպիկ,
 Ֆարատէյ, Ակասիզ Էւն.։ Անգլիոյ գիտական կա-
 ձառին 617 անդամներ, 1865-ին գրութիւն մը ստո-
 րագրեցին ուր կը հաւաստէին թէ բնութեան գիրքը
 ու Աստուծոյ Խօսքը (Սուրբ Գիրքը) իրարու հակա-
 ոակ չեն։ Այս գրութիւնը Օքսֆորտի (Անգլիա)
 Պատիւն գրատունը կը մնայ։ Բարնարդոյն Քիւնս-
 դատուքիւնը, իր 700-էն աւելի վարկածներով, շատ
 նահանջներ ըրած է վերջին 50 տարիներու ընթա-
 րին, տեղի տալով Սբ. Գրական սրատմական ճշմար-
 տութիւններն ստուգող հնագիտական խուզարկու-
 թիւններուն առջեւ։ Օրինակ—Ծննդոցի 14րդ գըլ-
 խուն չորս թագաւորները առասպելական կը նկատ-
 ուէին Ուէլհաուզընի դպրոցին կողմէն, բայց վեր-
 ջերս հնագիտութիւնը անոնց պատմական գոյու-
 թիւնն երեւան հանեց (Տես “Deciding Voice of the
 Monuments” by Prof. Kyle)։ Քետական ազգ. (Hittites)
 պատմութեան մէջ գոյութիւն ունեցած չէ կ'ըսէին
 քննադատներէն շատեր. բայց Փրօֆ. Ուինքլըրը Քե-
 տական արձանագրութիւններ գտաւ Պոպպէօյի
 մէջ 1906-ին։ Ասորեստանի թագաւորին Սարկոնի
 վրայ կը խօսի Սուրբ Գիրքը։ Այս անունէն լուր

չունին Հերոսութոս, Քսենոփոն, Պերոսըս, Թիոտո-
րոս եւ Յովսեպոս նշանաւոր պատմիչներ, ուստի եւ
այս անունը առասպելական սեպեցին քննադատնե-
րը, սակայն, քանի մը տարի առաջ հնախոյոյներն
Պօթգի առաջնորդութեամբ Սարկոնի պալատը երե-
ւան հանեցին Մուսուլի մէջ եւ ամօջուցին քննա-
դատները: Նորէն, Ար. Գրքի քննադատներն կը
պնդէին թէ Մովսէս չէր կրնար Հնդամատեանին հե-
ղինակն ըլլալ, որովհետեւ կ'ըսէին իր դարուն գիր
եւ գրականութիւն չկար: Սակայն, 1887-ին, Անգ-
ղիացի Փրօֆ. Փէթրին հիւսիսային եգիպտոսի մէջ
երեւան հանեց Թէլ-էլ-Ամառնա կոչուած թապէլթ-
ները որոնք թղթակցութիւններ կը պարունակէին ե-
գիպտոսի եւ Պաղեստինի միջեւ Մովսէսէն շատ ա-
ռաջ: Դեռ վերջերս գտնուեցաւ Համբուրապի օ-
րէնքներուն յիշատակարանը գրուած Մովսէսէն 1000
տարի առաջ: Զարմա՞նք է ուրեմն, եթէ աշխարհի
ամենէն ականաւոր հնախոյոյներէն Փրօֆ. Սէյս կ'ը-
սէ - «Ասորեստանի եւ եգիպտոսի հնախուզութիւն-
ները, որչափ որ գիտեմ, բոլորովին կը հաստատեն
Հին Կտակարանի պատմութիւնները»: Ասոր կը մի-
ացընէ իր ձայնը Փրօֆ. Քայլ Ամերիկացին, երբ կը
գրէ - «Այօր գրեթէ մէկ դարի փորձարկութիւննե-
րէն վերջ (հնախուզական) Հին Կտակարանի ամբողջ
պատմական գետինը ապացուցուած է.» (Deciding
Voice): Ահա բոլոր կրօնական, քաղաքական, եւ
գիտական խիստ ու երկար յարձակումներէն ու հա-
լածանքներէն վերջ Սուրբ Գիրքը երեւան կուգայ իր
յաղթական զնացքին մէջ աւելի անոյգ ու հզօր քան
երբէք:

«Անհաւատ դարեր, զարկէք անխնայ ձեր մուրճովն.

Ձեր մուրճն կը փշրէ, մեր ՎէՄ'ն կը մնայ»:

2. Սուրբ Գրքին ամենամեծ արժէքը կը կայանայ
անոր անհատական, ընտանեկան եւ հանրային կեանե-
քերու մէջ ստեղծած յեղաշրջութեան: Այս
յեղաշրջութիւնն կատարուած է կրթական, բարո-
յական եւ հոգեկան մարդերու մէջ: Առաջին դարէն
մինչեւ այսօր միլիոնաւոր կեանքեր փոխուած են
Խօսքին քարոզութեամբ եւ ընթերցումով: «Հաւատ-
քը լսելէն է ու լսելը Աստուծոյ խօսքէն» (Հոով. 10.
17) տակաւին: Անդրէասն ու Յովհաննէսն ու Զա-
քէոս տան մէջ Յիսուսի հանդիպեցան, Մատթէոս
գործատեղին մէջ, Սողոս Դամասկոսի ճամբուն վը-
րայ, Տուայթ Մուտի խանութին մէջ, Լուտեր Վա-
սիկանի սանդուխներուն վրայ, Ճան Ուէսլի Լոն-
տոնի ժողովներէն մէկուն մէջ. Զարկ Սիբրեճը Մե-
թուիսթ եկեղեցիին աղօթածողովին մէջ, Ագարիա
Սմիթհ, նշանաւոր միսիօնարը, Եէյլ Գոլէճին մէջ.
Բօպըրթ Հարքնէս երգահանը փողոցին մէջ քալած
ատեն, Փրկութեան Բանակին Հիմնադիր Ուիլեյմ
Պուլհ Եպիսկոպոսական եկեղեցիի մը մէջ Աւետա-
րանի քարոզութեամբ. Ճօրճ Մուլլըր որ պատանե-
կութեան ատեն դող մ'էր, գինով մը, խաղցող մը ա-
ղօթածողովի մը մէջ. Ծովակալ Յուսթ Կալուս մէջ.
Տօք. Թօրի Էրազմ մը վերջ, Ճան Ուանամէյքըրը վա-
ճառականը աղօթածողովի մը մէջ երիտասարդի մը
վկայութենէն վերջ: Անգղիացի նշանաւոր գրողը
Հարօլտ Պէկպի կը պատմէ տասնեակ մը մարդոց
դարձը ու կեանքի փոփոխութիւնը Աստուծոյ Խօս-
քի ն քարոզութեամբ. ի մ ո ղ, Հայհո-
յող, զարնող մարդիկ ամենքն ալ, «Զօրութիւնով չէ
եւ ուժով չէ հապա իմ Հոգիովս կ'ըսէ Տէրը» (Զաք.

4. 6): Սբ. Գրքին ազդեցութեան կը վկայեն գիտնականներ Նեւտոնի եւ Միլիքընի պէս. քաղաքագէտներ Պրայթի եւ Կլատսթընի պէս. զբաղէտներ Կէօթէի եւ Ուօլթըր Սքօթի պէս. բարեկարգիչներ Գրիգոր Լուսաւորիչի եւ Լուսերի պէս: Նշանաւոր Ամերիկացիներն ալ վկաներու շարքին մէջն են — Ուաշինկթըն Կ'ըսէր, «Անկարելի է աշխարհ կառավարել առանց Սուրբ Գրքի»: Լինքըն Սուրբ Գրքը կը կոչէ «Ամենալաւ գիրքը որ Աստուած մարդկութեան տուած է»: Թէօտոր Բուզվէլթ Կ'ըսէ «Ուրիշ ոեւէ գիրք ոեւէ լեզուով գրուած այնքան ազդած չէ ոեւէ ժողովուրդի որքան Անգլիարէն Սբ. Գրքը Անգլիախօս աշխարհին»: Ուիլսըն կը գրէ «Շատ կը ցաւիմ այն մարդոց համար որոնք ամեն օր Սուրբ Գրքը չեն կարդար»:

Հանրային կեանքին վրայ Սբ. Գրքին ազդեցութիւնը զօրաւոր եղած է: Անիկայ դառաւ մանուկը ու բարձրացուց կիներ: «Թէ որ չզգտնաք ու պղտիկ տղոց պէս չըլլաք չէք կրնար մտնել երկնից թագաւորութիւնը»: Այրերու եւ կիներու կ'ուղղէ իր խօսքը եւ կ'ըսէ — «Իրարու հնազանդ եղէք Աստուծոյ վախովը»: Բազմաթիւ անգամ այն երկիրներն ուր Սբ. Գրքը կը սերտուի ու կը յարգուի՝ այն երկիրներու եւ ազգերու հետ ուր Սբ. Գրքը անծանօթ է: Բաղդատեցէք Հոլանտան Թուրքիոյ հետ, Անգլիան Զինաստանի հետ: Միսիօնարութեան ազդեցութիւնը հեթանոս երկիրներու մէջ Սուրբ Գրքի քարոզութեամբ եւ Քրիստոնէական դպրոցներու բացումով ո'րքան հրաշալի արդիւնքներ տուած է, ո՞վ կրնայ ուրանալ: Վիքթորիայ թագուհին կ'ըսէր թէ Անգլիոյ մեծութեան գաղտնիքը Ս. Գրքն է: Ամերի-

կայի պէս ազատ երկրի մը համար Կանոնիկոս Փարրը կը գրէ թէ «Սբ. Գրքը շինած է Ամերիկան ինչ որ է»: Չեմ զարմանար եթէ Ամերիկեան ազգին Նաքագահներն իրենց պաշտօնակարգութեան միջոցին Սուրբ Գրքը համբուրած են —

Կրանթ համբուրեց Նայի. 11. 2-3: Առաջնորդութիւն Կարֆիլտ համբուրեց Առաւ. 16. 1: Բարի սիրտ: Բիլվայնտ համբուրեց Սաղ. 91: Ապահովութիւն: Հէրիսըն համբուրեց Սաղ. 121. 1-2: Ապահովութիւն: Մէքինլի համբուրեց Առաւ. 16. 20: Ուղղամտութիւն Բուզվէլթ համբուրեց Յակ. 1. 23: Գործունէութիւն Ուիլսըն համբուրեց Սաղ. 119. 43-45 Ազատութիւն

ճշմարտութեամբ:

Գուլիտ համբուրեց Եբր. 11. 1: Հաւատք:

Հանրային կեանքի վրայ Սուրբ Գրոց տիրական եւ յեղաշրջող ազդեցութիւնը կ'երեւնայ հետեւեալ թուանշաններէն. —

Անգլիոյ մէջ 178,000 բնակիչի մէկ մարդասպան կ'իյնայ: Հոլանտայի մէջ 100,000 բնակիչի մէկ մարդասպան: Հոովմի մէջ 950 բնակիչի մէկ մարդասպան: Սպանիոյ մէջ (առ պատերազմէն առաջ) 4113 բնակիչի մէկ մարդասպան: Իտալիոյ եւ Սպանիոյ մէջ Աւետարանը անծանօթ է ու Աստուածաշունչը գոցուած: Ամերիկայի 40 նշանաւոր աւետարականներ Ռօճըր Պէյսոնին (Statistician) հարցոյցին թէ գործի մէջ (Business) յաջողելու պայմաններն որո՞նք են. պատասխանեց՝ Մովսէսի Տասնորանեան եւ Յիսուսի Երկու պատուերներն, Սիրէ Աստուածդ եւ ընկերդ:

Մարդը միշտ պիտի հարցնէ Ուսկի՞ց կուգամ, հոս ինչո՞ւ եմ, ո՞ր կ'երթամ, ի՞նչ բնեմ որ փրկ-

588-28

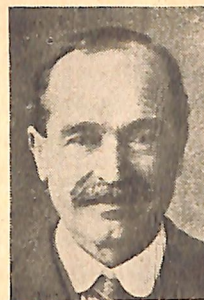

կուրմ, ի՞նչպէս կրնամ աղատ ըլլալ, ի՞նչպէս կըրնամ յաղթել գէշ ունակութիւններու: Ի՞նչպէս կրնամ խաղաղութիւն ունենալ. ի՞նչ կայ գերեզմանէն անդին: Այս յոյժ կարեւոր ու կենսական հարցումներուն մէկ Գիւրգ Գիւրգ միայն կը պատասխանէ պարզ ու որոշ — Սուրբ Գիւրգն է ան: Մե՛ղք որ այս հրաշալի ու հրաշազոր շունչը Աստուծոյ՝ անձանօթ կը մնայ շատ մը կեանքերու ընտանիքներու եւ հանրային ու կրթական յարկերու: Մինչ իսկ Հայ Որբը գիտէ արժէքը Աստուածաշունչին ու երբ հարցուցին իրեն թէ ինչո՞ւ կը սիրէ Սուրբ Գիւրգը, պատասխանեց — Սուրբ Գիւրգը կը սիրեմ, որովհետեւ (ա). ես որբ մ'եմ ու Սբ. Գիւրգը ինծի Հայր մը կուտայ — Աստուած: (բ). ես մեղաւոր մ'եմ ու Սուրբ Գիւրգը ինծի Փրկիչ մը կուտայ — Յիսուս: (գ). ես օտարական մ'եմ, ու Սբ. Գիւրգը ինծի հայրենիք մը կուտայ — երկինք:

Հոս է, ահա, Սբ. Գրքին ամենամեծ արժէքը: Անիկայ Հայր մը կուտայ որբ մարդկութեան, Փրկիչ մը կուտայ մեղաւոր մարդկութեան, հայրենիք մը կուտայ թափառական մարդկութեան:

«Ո՛վ դու Սուրբ Գիւրգ երկնային,
Պատուական գանձն ես իմին:»

ՎԱՐԳԱՆ Պ. ԱՄԻՐԻՆԱՆԵԱՆ

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁԻ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՌ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1935րդ տարին յաւերժ յիշատակելի թուական մը եղաւ Հայ կրօնա-գրական տարեգրութեան մէջ:

Հայերէն դրարաւ Աստուածաշունչի սկզբնաւորութեան եւ թարգմանութեան 1500 ամեակը պատշաճօրէն տօնախմբուեցաւ ամենուրեք: Այս ոսկեղենիկ եւ «Թագուհի թարգմանութեանց» տիտղոսը անրաժան պիտի մնայ Հայերէն «ա» ու «բ» գրերու յարգուած հեղինակներուն՝ Սահակ-Մեսրոպի եւ անոնց աջակիցներուն հետ որք զովելի նախանձախնդրութեամբ Աստուածաշունչ Մատեանը հայացուցին եւ Հայ համայնքին մատչելի ըրին:

1935րդ տարին յիշատակելի է նաեւ Անգլիախօս Բողոքական համայնքին համար, որք նոյնպէս տօնախմբեցին Անգլիերէն Աստուածաշունչի թարգմանութեան 400 ամեակը:

Գեղեցիկ զուգադիպութեամբ մը Հայ Աւետարանական համայնքն ալ կը տօնախմբէ իր եկեղեցական կազմակերպութեան եւ Աստուածաշունչի աշխարհաբառ թարգմանութեան հարիւրամեակը:

Մասնաւորելով մեր ուշադրութիւնը Աստուածաշունչի աշխարհաբառ թարգմանութեան ծագման եւ պատմութեանը՝ ջանանք ըստ կարելւոյն եւ համաօտիւ նկատի տանել սոյն թարգմանութեան պատմութիւնը:

Իբր Կարիւր տարի առաջ երբ Աւետարանական չարժուժը մուտք գործեց Հայոց մէջ եւ պարագաներու բերմամբ ինքնուրոյն կազմակերպութիւն մը եղաւ, իր առաջին պէտքն ու կարօտը զգաց Սուրբ Գրքը աշխարհաբառ լեզուով թարգմանելու եւ դիւրամատչելի ընելու Հայ հասարակութեան: Այս փափաքելի արդիւնքը ձեռք բերելու դիտաւորութեամբ Վերստոնեայ եռանդուն անհատներ միացեալ ջանքերով ընկերութիւններ կազմեցին եւ թէ անհատաբար ու թէ հաւաքաբար գործի ձեռնարկեցին մեծածաւառ զոհողութիւններով: Առաւել քան Կարիւր տարի առաջ հրապարակ եկան մէկէ աւելի «Աստուածաշունչի Ընկերութիւն»ներ: Յամի Տեառն 1800ին Յունկար ամսուն, Աստուածաշունչի Ընկերութիւն մը ծնունդ առաւ Ռուսաստանի մէջ: Կըսուի թէ անոր նպատակը այնքան հաճելի թուեցաւ օրուայ Կայսեր, Աղեքսանդրին որ զգալի մղում մը տուաւ անոր յաջողութեանը իր տէրութեան բոլոր սահմաններուն մէջ: Չորս տարի վերջ նոյն տեսակ Ընկերութիւն մը եւս հաստատուեցաւ Անգլիոյ մէջ, BRITISH AND FOREIGN BIBLE SOCIETY անունով: Ըստ մեր ձեռք անցած պատմական իրողութիւններուն—Ռուսական եւ Բրիտանական— Հայոց մէջ Սուրբ Գրքի պակասը տեսնելով խորհրդակցեցան եւ որոշեցին տպել եւ դիւրամատչելի դնով տարածել գրաբառ Աստուածաշունչը 1813-ին: Այս նպատակաւ նախ Ռուսական Ընկերութիւնը ձեռնարկեց գործի եւ 1815ին 5000 Սուրբ Գրքը տպագրեց Հայոց համար: Ապա Բրիտանական Ընկերութիւնը 1817ին 2000 օրինակ Աւետարան տպագրեց:

Գրաբառ Սուրբ Գրոց այս հրատարակումէն եւ

տարածումէն հասարակ ժողովուրդը չէր օգտուեր, որովհետեւ իրենց գործածած լեզուն ուսմական բառերով խառնուած ըլլալով՝ գրաբառը անհասկընալի էր իրենց:

Ռուսական եւ Բրիտանական Ընկերութիւնները միասնաբար եւ համախորհուրդ կը հրատարակեն թուրքերէն Աստուածաշունչը 1822ին եւ աշխարհաբառը 1833ին: Թէպէտ լեզուի տեսակէտէ երկու թարգմանութիւններն ալ ունէին իրենց թերութիւնները: Ռուսիոյ Աղեքսանդր Կայսեր մեռնելէն վերջ որ ժամանակակից էր Հայոց Եփրեմ Կաթողիկոսին, Ռուս կղերական դասը հակառակեցաւ Աստուածաշունչի Ընկերութեան:

Ըստ Իւթիւճեանի «Ծագումն եւ Ընթացք Աւետարանականութեան Ի Հայս» գրքին այդ ատենները Հայ կղերին կողմէն ընդդիմութիւն չէ եղած Աստուածաշունչի հրատարակութեան եւ տարածումին համար: Սակայն Բրիտանական Ընկերութեան 1823-ի արձանագրութենէն կ'երեւի որ երբ Բրիտանական Ընկերութեան գործակալն դիմում կ'ընէ այն ժամանակի Կ. Պոլսոյ Կարապետ Պատրիարքին՝ որպէս զի նոր Կտակարանի աշխարհաբառ տըպագրութիւնը իր արտօնութեամբ կատարուի՝ Պատրիարքին կողմէն կը զլացուի:

Ամերիկեան Աստուածաշունչի Ընկերութիւնը՝ որ կազմուած է 1816 Մայիս ամսուն, սկիզբէն իր գործառնութիւնները յատկացուցած էր միայն Միացեալ Նահանգաց ժողովուրդին համար մինչեւ 1883 թուական: Այդ նոյն տարւոյ Մայիս 17-ի իր տարեկան ժողովին մէջ կարգ մը ուրիշ որոշումներու հետ այս որոշումն ալ փոխեց եւ որոշեց որ իր աջակ-

ցութիւնը տայ այն ամէն ազգերուն որոնք զուրկ են Սուրբ Գրոց օրհնութիւններէն :

Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեան շատ լաւ հասկցած եւ գնահատած էր Ամերիկեան Աստուածաշունչի Ընկերութեան մատուցած մարդասիրական ծառայութիւնները թէ աշխարհաբառ եւ թէ Հայաստան թուրքերէն Սուրբ Գրոց մասերը հրատարակելու համար : Ուստի Վարժապետեան մասնաւոր խնդրանք ըրաւ նոյն Ընկերութեան, անոր Պոլսոյ գործակալի միջոցաւ որպէս զի գրաբառ Աստուածաշունչ եւս տպագրել եւ հրատարակել բարեհաճի : Ընկերութիւն սիրով յանձն առաւ՝ պայմանաւ որ կանոնականէ դուրս եղած Գիրքերը զանց առնուին : Հաւանութիւն գոյացաւ եւ գրաբառ Աստուածաշունչը տպուեցաւ ու հրատարակուեցաւ 1897 թուականին :

Պորտ Ընկերութեան առաջին Միսիոնարները Պաղատաւ գալցած են եւ առաջին անգամ ըլլալով հաստատած են Սուրբական Առաքելութիւն մը միայն Ասորիներու համար, առանց գաղափար իսկ ունենալու Հայոց վրայ : Սակայն այս ատեններ այնպիսի դէպքեր տեղի ունեցեր են որ դիւրաւ ճամբայ բացեր են Հայոց համար եւս Առաքելութիւններ հաստատելու : Այս միջոցին Սուրբիոյ Առաքելութեանէն երկու Միսիոնարներ — Լի Փարսընս եւ Փլինկ Ֆիսք — միսիոնարական պտույտի կ'ելլեն, առաջինը գէպի Երուսաղէմ, իսկ միւսը ի Զմիւռնիա : Այս երկուքն ալ գացած տեղերնին մարդասէր Հայերու հետ տեսնուելու պատահութիւն կ'ունենան եւ մեծապէս կ'ազդուին Հայոց գէպի կրօնք ցոյց տուած հետաքրքրութեանը համար :

Ամերիկեան Պորտ Ընկերութիւնը այս տեղեկաւորը ստանալէն վերջ կ'որոշէ յիշեալ միսիոնարներու վրայ աւելցնել ուրիշ հատ մը յատուկ Հայոց համար — յանձին Ուիլքերմ Կուտէլի՝ որ 1823 Նոյեմբերին Պէյրութ կը հասնի : Կուտէլ անուն տալաւին կը յիշուի անոնցմէ որք կարդացած են անոր Հայերէն քարոզաչիրքը : Մր. Կուտէլ իր առաջին տեղեկագրութեանը մէջ այսպէս կը գրէ. — «Բարի Նախախնամութիւնը առաջնորդեց մեզ Հայ Եպիսկոպոսի մը եւ Հայ Վարդապետի մը, երկուքն ալ Ս. Յակովբեանց ուխտէն : Ասոնք կեանքերնուն մեծ մասը հոն անցուցած են եւ լաւ դաստիարակուած ու լուսաւորուած անձինք ըլլալով մեզի օգնական եղան իրրեւ լեզուի ուսուցիչներ եւ թարգման : Այս արժանաւոր կղերներ էին Դիոնեսիոս Եպիսկոպոս եւ Կարապետ Վարդապետ : Դիոնեսիոս Եպիսկոպոսին կը պարտինք «Համաբարբառ Նորայ Կառկարանի» զիրքը, ինչպէս նաեւ Հայաստան թուրքերէն Աստուածաշունչի առաջին թարգմանութեան մէկ մասը :

Քանի որ խօսքերնիս այս արժանաւոր եւ լուսամիտ կղերականին վրայ է՝ քիչ մը մանրամասնենք Իւթիւճեանի անոր մասին գրածը, թէ ինչպէս Անգլիերէնէ Հայերէնի թարգմանած է քանի մը տետրակներ որոնց միմեծ է «Խաչնարածիմ Աղջիկը :» Այդ տետրակի վերջաբանի մէջ իր կողմէն սա յաւելումը ըրած է. — «Միւրելի ընթերցող, աղքատ թէ հալուած, արդեօք դուք ալ ու ես ալ հոն՝ երկինքի մէջ պիտի տեսնուի՞նք, արդեօք հաղուած՞ ենք խոնարհութիւնով ու մեր սիրելի Փրկչին արդարութեանը հարսանիքի հանդերձներովը զարդարուած՞ ենք. արդեօք աշխարհս սիրելէ դադրած՝ կենդանի Աս-

տուժոյն կը ծառայէ՞նք, արդեօք մենք մեր ունայնութիւնը գիտե՞նք ու Փրկչին մերոյ լիութեանը կը դիմե՞նք Անկէ շնորհք ու զօրութիւն առնելու համար:»

Արեւմտեան Ասիոյ Հայ եկեղեցականներէ ոմանց մտքին մէջ արթնցած այս կրօնական շարժումը շատ պարզ միջոցով մը Արեւելեան եւրոպայի եւ փոքր Ասիոյ Հայերուն եւս կը հաղորդուի: Այս ժամանակին Պէյրութի մէջ գործող միաբնակարար Մ. Բինկը՝ ստիպուած ըլլալով իր հայրենիքը վերադառնալ, Սուրբիոյ Արարախօս բարեկամներուն հրաժեշտի նամակ մը կը գրէ, մասնաւորապէս կը ծանրանայ Պապական եկեղեցւոյ բարեկարգութեան անհրաժեշտ պէտք ունենալու մասին: Նամակը Անգլերէն գրուած ըլլալով Դիոնեսիոս Եպիսկոպոսին կը յանձնուի Արաբերէնի թարգմանուելու համար: Աս նոյն նամակը Դիոնեսիոս Հայերէնի ալ կը թարգմանէ եւ Պոլսոյ բարեկամներուն կը զրկէ ըսել ուղելով որ անոնք ալ կը փափաքէին բարեկարգութեան որոց կարգին կը վերաբերէին Փէշտիմալձեան Ոսկան Գրիգորեան, Մինձէեան եւ ուրիշներ: Այս նամակը այնչափ աղբեցութիւն կը գործէ Հայ մտքերէ ոմանց վրայ, որ քանի մը օրէն վերջ Կարապետ Պատրիարքի ներկայութեանը նամակը կը կարդացուի եւ մանրամասն դիտողութիւններ կ'ըլլան, Սուրբ Գրքէն յառաջ բերուած վկայութիւններով ի նպաստ եկեղեցւոյ բարեկարգութեան անհրաժեշտ պէտքին: Այդ առեւն առիթը կը ներկայանայ խորհրդածութեան առարկայ ընել գաստիարակուած եւ բարեկիրթ եկեղեցականներ ունենալու պէտքը: Այս արդիւնքին համար ուսումնարանի մը

հաստատութեան խորհուրդը կը յղացուի եւ կը հիմնուի Մայր Եկեղեցւոյ շրջափակի մէջ բացուած Փէշտիմալձեան Գրիգոր Պատուելիի ծանօթ ուսումնարանը:» Յիշուելու արժանի իրողութիւն է որ Փէշտիմալձեան այդ պաշտօնին գիտակից յարմարագոյն անձն էր: Նա ոչ միայն քաջ եւ առաջնակարգ Հայկարան էր, այլ իր ժամանակի Յոյն եւ Լատին գրագէտներու չափ հմուտ էր թէ Արեւելեան եւ թէ Արեւմտեան Եկեղեցիներու պատմութեան եւ Աստուածաբանութեան: Ասիկէ դատ եռանդուն ուսանող եւ նախանձախնդիր ջատագով մըն էր Սուրբ Գրոց Հին եւ Նոր Կտակարաններուն՝ որոնցմէ երկայն հատուածներ բերանացի կարտասանէր յաջողապէս:

Փէշտիմալձեան ուսումնարանի առաջին սաներն էին Սաս Գիւղի աւագերէց Տէր Գէորգ քահանայ Արծրունի, Գէորգ Դ. Կաթողիկոս, Վեր. Արեւոզմիւ. Իւթիւձեան՝ առաջին երէց Աւետարանական Եկեղեցւոյ, Վեր. Յովհ. Տէր Սահակեան — որդի Տէր Սահակ քահանայի, Տոքթ. Սենեքերիմ Տէր Մինասեան եւ այլք: Ասոնք եւ իրենց ուրիշ ընկերներ Փէշտիմալձեանի ուսումնարանին տրուած Աստուածաշունչի դասերէն այնչափ կ'ախորժէին որ ձմրան երկայն գիշերներ Սուրբ Գրոց ընթերցումով եւ մեկնութիւններով կրդբաղէին:

Պէտք է յիշել որ այդ ժամանակները դեռ չկային միաբնակներ եւ տարակոյս չկայ որ շատ մը Հայերու միտքը պատրաստ էր լսելու Կենաց Բանին քարոզութիւնը:

Դիոնեսիոս Եպիսկոպոս, լուսաւորուած եւ անբասիր եկեղեցականը, Պէյրութի մէջ վկայք է թէ Հայ Ժողովուրդի միտքը բաց է եւ բնականապէս

ունի պատրաստակամութիւն լսելու Աւետարանի ողջամիտ Խօսքերը: Ատենէ մը վերջ երբ եկան առաջին երկու միախօնարներ, անոնց մէկը Հ. Ճ. Օ. Տուայթ իր գրքին մէջ հետեւեալ խօսքեր արձանագրած է. — «Մինչեւ հիմա Աւետարան կը քարոզուի Թուրքիոյ մէջ թէ Հրէաներուն եւ թէ Յոյներուն՝ ինչպէս նաեւ Հայերուն: Բայց առաջիններուն մէջ բնաւ մտքի պատրաստութիւն չ'տեսնուեցաւ, Հրէաներուն դայթակղութիւն եւ Յոյներուն յիմարութիւն, իսկ Հայերուն Աստուծոյ զօրութիւն եւ Աստուծոյ իմաստութիւն եղաւ»: Ահա այսպէս եղած է գործերու ընթացքը Հայոց մէջ Ամերիկեան Պորտ Լնկերութեան միախօնարաց գալէն առաջ:

Առաջին միախօնարներ Թուրքիա եկած են 1820 թուականին եւ հաստատուած են Կ. Պոլսոյ մէջ: Հոս ի կարգին է յիշել որ Թուրքիա եկող առաջին միախօնարներ սկսան Աւետարան քարոզել Մահմէտականներուն, սակայն ձախողեցաւ Թուրքի ծանօթ մոլեռանդութենէն: Թուրքիա եկող առաջին միախօնարներ երբ չ'իման եկան Հայ ժողովուրդի հետ, մասնաւորապէս մտքով զարգացած եւ կրօնական խնդիրներով հետաքրքրուող անձնաւորութեանց հետ — որպէս ակնարկուեցաւ — նորեկները աշխատութեան խոստմնալի դաշտ մը գտան իրենց առջեւ: Սակայն այն խոստմնալի եւ յուսալի երեւոյթներուն հետ մէկտեղ յառաջ եկան վէճ, հակառակութիւն, հարածանք եւ ապա անխուսափելի բաժանումը՝ որով անհրաժեշտ սեպուեցաւ Աւետարանական եկեղեցւոյ կազմութիւնը առաջին անգամ 1846ին: Ահա այս շարժումին յաջորդեց Սբ. Գիրքը աշխարհաբառի թարգմանելու պէտքը: Առաջին

միախօնարներու խոսմբին վրայ կ'աւելնայ ուրիշ հոչակաւոր անձնաւորութիւն մը Բիկոյ որ իր լեզուագիտական հանճարով Քաղզէական լեզուի դասագրքեր հեղինակած է: Անոր համար կըսուի թէ գիտեր քսան լեզուներ՝ որոնց տասնուերկուքին ձեռնհասօրէն կը տիրապետէր: Իր թարգմանութիւնները խորապէս գնահատուած են մասնագէտներու կողմէն: Տր. Բիկոյ Հին Կտակարանի աշխարհաբառ թարգմանութիւնը կը լրացնէ 1847ին որ չորս մասերով կը հրատարակուի: Ի վերջոյ պետական արտօնութեամբ եւ Ամերիկեան Աստուածաշունչի Ընկերութեան ծախքով ամբողջ Սբ. Գիրքը կը տպուի ի Կ. Պոլիս 1850—1856: Մենք Հայ Աւետարանականներս հաճոյքով կ'երգենք Հայերէնի թարգմանած իր շատ մը երգերը:

Սուրբ Գրոց աշխարհաբառ թարգմանութիւնը քանիցս սրբագրուած եւ հազարաւոր օրինակներ ցրուած են Աստուածաշունչի Ընկերութեանց կողմէն: Տր. Բիկոյ անձամբ սրբագրած է իր թարգմանութիւնները եւ կրկին հրատարակուած է Նիւ Եորքի մէջ: Ամերիկեան Պորտ Տր. Բիկոյ Զմիւռնիայէն փոխադրեց Կ. Պոլիս ուր անմիջապէս իր լեզուագիտական հանճարը նուիրեց Հայերէնի, Պուրկարերէնի եւ Թուրքերէնի ուսմանց: Տր. Բիկոյ թարգմանեց նաեւ Պուրկարներու արդի Աստուածաշունչը: Նա աշխատակցեցաւ Թուրքերէն Աստուածաշունչի 1866-ի վերաքննութեան գործին: Հեղինակն էր Հայերէն, Թուրքերէն եւ Պուրկարերէն քերականութիւններու: Տր. Բիկոյ այնչափ հմուտ լեզուագէտ ճանչցուեցաւ որ աշխատու ծառայութիւններ մատուց 1873-ի Հին Կտակարանի եւ 1883-ի Նոր

Կտակարանի վերաքննեալ — Revised Version — Անգլերէն թարգմանութիւններուն: Իր ծանօթութիւնը Արեւելեան լեզուներուն եւ մասնաւորապէս Հայերէնի եւ գրաբառ Աստուածաշունչի հետ զինքը բացառիկ կերպով յարմարացուցած էր Սբ. Գրոց վերաքննութեան աշխատանքներուն: Աստուածաշունչի աշխարհաբառ թարգմանութեան գործին մէջ Տր. Բիկզ իրեն օգնական ունեցած է Սասգիւղի հռչակաւոր Գէորգ քահանայ Արծրունին որուն աշխարհաբառի համար մատուցած օժանդակութիւնը գնահատութեան արժանի է: Հոս ի կարգին է յիշել նաեւ Հ. Յովհաննէս Զօհրապեան, հմուտ Հայկարան որ Բրիտանական Աստուածաշունչի Լնկերութեան ինգրանքին վրայ կը ձեռնարկէ Աւետարանի աշխարհաբառ թարգմանութեանը որ կը տպուի ի Փարիզ 1825-ին: Աս նոյն տպագրութիւնը Ամերիկեան հոգատարութեամբ եւ Վեր. Ճ. Պ. Էտկերի վերահսկողութեամբ խումբ մը հմուտ Հայկաբաններու կողմէն կը սրբագրուի եւ 1842-ին Բրիտանական Աստուածաշունչի Լնկերութեան ծախքով կը հրատարակուի յիշմիտ:

Աստուածաշունչի աշխարհաբառ թարգմանութիւնը քանիցս սրբագրուած եւ վերստին տպագրուած ու հազարաւոր օրինակներ տարածուած են Սբ. Գրոց այլ եւ այլ Լնկերութեանց ջանքերով: Արարատեան բարձրագոյն նախ Նոր Կտակարանը թարգմանուած է Ա. Հ. Տիտրիխի միջոցաւ 1834-ին եւ կրկին լոյս տեսած է 1879-ին: Այս թարգմանութիւնը ամբողջութեամբ սրբագրուած է Վեր. Աբրահամ Ամիրխանեանցի կողմէն, նոյնպէս թարգմանուած է Հին Կտակարանը: Ասոնք ալ Բրիտանա-

կան Աստուածաշունչի Լնկերութեան ծախքով տրուած են ի Կ. Պոլիս 1882-ին:

Մեր Թրքախօս Հայրենակիցներուն համար եւս նոյն հոգեւոր բարիքները մատակարարելու նպատակով վեր յիշուած լեզուադէտ եւ հմուտ միսիօնարներէն քանինքս առաջին պատեհութեամբ կը ձեռնարկեն Աստուածաշունչը Թուրքերէնի թարգմանել: Մուրթ Գրոց մեծ մասը Սուլթան Մուհամմէտ Դ. ի իշխանութեան չրջանին, (1648-1687) պաշտօնական յանձնարումբի մը կողմէն թրքերէնի թարգմանուած է: Զեռադիրը երկար տոնէ պահուելէ վերջ տպագրուած է սրբագրեալ եւ լրացեալ ձեւով 1819-ին: Այս տպագրութեան լեզուական թերութիւնները նկատի առնելով՝ հմուտ լեզուագէտ Տր. Ս. Կ. Շաուֆլըր գրական լեզուով նոր թարգմանութեան ձեռնարկած է, որ մասամբ տպուած է Նիւ Եօրք 1867-1873-ի ժամանակաշրջանին: Սակայն այս թարգմանութիւն ալ ժողովրդական լեզուով չըլլալուն համար ակնկալուած արդիւնքը չէ տուած: Նոր Կտակարանը երկու հմուտ Հայերու կողմէ թարգմանուած է 1815 եւ 1819 ու տպուած ի Ս. Պետրսպուրկ: Տր. Կուտէլ ամբողջ Ս. Գիրքը Թուրքերէնի թարգմանած է որուն Նոր Կտակարանը 1831ին՝ իսկ Հին Կտակարանը 1841ին: Ասոնք սրբագրուելով կրկին տպուած են 1858ին եւ 1865ին:

Ամերիկեան եւ Բրիտանական Աստուածաշունչի Լնկերութիւնները Տր. Շաուֆլըրի թարգմանութիւնը սրբագրելու համար Տր. Բիկզի վերահսկողութեան տակ Կ. Պոլսոյ մէջ 1878-1887ին օտարներէ եւ տեղացիներէ յանձնարումբ մը կը կազմեն սրբագրութեան համար: Ասոր նպատակն էր Սբ. Գրքի լե-

զուն հասկնալի ընել ամէն դասու մարդոց: Եղած սրբազրութիւնը լաւագոյն նկատուելով՝ թուրքերէն Սբ. Գիրքը կը տպուի Արաբերէն, Հայերէն եւ Յունարէն տառերով:

Կը յիշուի որ այն ժամանակի Եփրեմ Կաթողիկոսը՝ Ռուսական Սբ. Գրոց Ընկերութեան գործը գնահատելու համար օրհնութեան գիր մը ղրկած է անոր: Անոր յաջորդը՝ Ներսէս Կաթողիկոսն ալ նոյն Ընկերութեան գործը ամէն գովեստի արժանի գտնելով 600 ըսելի նուէր մը ըրած անոր:

(Եփրեմ Կաթողիկոսի եւ թէ անոր յաջորդին՝ օրհնութեան գիրը եւ նուէրը արձանագրուած են Ռուսական Սբ. Գրոց Ընկերութեան տեղեկագրին մէջ:)

Այս առթիւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Ներսէս Արքեպիսկոպոս Վարժապետեան եւս գնահատած է վերոյիշեալ Ընկերութեանց Հայոց մատուցած ծառայութիւնները, ի մասնաւորի Հայերէն Աստուածաշունչի աշխարհաբառ եւ թուրքերէնի թարգմանութեանց եւ հրատարակութեանց համար: Ներսէս Արքեպիսկոպոս մասնաւոր բանակցութիւն մ'եւս կը կատարէ Աստուածաշունչի Ընկերութեան հետ՝ խնդրելով որ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Աստուածաշունչը՝ նոյնութեամբ հրատարակուի Ընկերութեան կողմէն եւ աժանագին ծախուի ժողովուրդին: Մեծ Պատրիարքին կողմէ եղած այս խնդրանքը սիրով կ'ընդունուի եւ Աստուածաշունչը կը տպագրուի Երրայեցերէն եւ Յունարէն բնագրերէն — տարբերութիւնները եւ պէսպիսութիւնները լուսանցքին մէջ գետեղելով: Սակայն Ներսէս Պատրիարքի տարածած մահը զրկեց այդ տպագրութիւնը անոր օրհնութեան կնիք ընդունելէ:

Անդրադառնալով Աստուածաշունչի աշխարհաբառ լեզուին՝ կրնանք անվարան ըսել որ Սբ. Գրոց աշխարհաբառ լեզուն այնչափ պարզ է ազատ քերականական խրթնարանութիւններէ որ ամէն տարիքի, ամէն դասու եւ մտքի անհատներ հասկնալի լեզուով իրենց պիտանի եւ հոգեւոր սնունդը կը տանան անկէ: Այդ գրքերու Գիրքն է որ կոչուած է «Ծերոց զաւազան, մանկանց առաջնորդ»:

Աստուածաշունչի աշխարհաբառ լեզուն հարկաւ չունի դրաբառի հեղինակաւորութիւնը, բայց բերած է մեղի դարու մը ընթացքին կրօնական գլխաւորութեան օրինակելի ձեւ մը: Ներկայ ժամանակի աշխարհաբառ լեզուի եւ գրականութեան վարպետներէն ոմանք անգոհացուցիչ կը գտնեն Ս. Գրոց աշխարհաբառ լեզուն եւ անոր վերաթարգմանութիւնը կը յանձնարարեն: Սակայն եթէ նա իր իբր հարիւր տարուայ ժամանակաշրջանին իբր գիւրահաղորդ եւ գիւրամտաչելի Մատեանը յաջողած է ինքզինքը հասկնալի ընել հասարակութեան, մասնաւորապէս Հայ Աւետարանական համայնքին, տարախոյս չկայ որ անոր այնչափ ընտանի եւ գիւրահասկնալի աշխարհաբառը կրնայ տակաւին երկար ժամանակ իր թաղուն դանձերով հարստացնել կարօտ հոգիներ եւ իր կենդանի ու հեղասահ ջրով գոհացնել հոգեկան ծաւաւը կարօտ մարդկութեան: Սուրբ Գրոց աշխարհաբառ լեզուի քննադատները նկատի առնելու են սա պարագան, թէ թարգմանիչները ունեցան իրենց դժուարութիւնները ժողովրդական դաւառաբարբառներու եւ թրքերէն բառերու գործածութեան պատճառաւ:

Տր. Կիւրոս Համլին, Պէպէք Ճեմարանի եւ ա-

պա Ռոպէրթ Գօլէճի հիմնադիրը, իր ինքնակենսագրականին մէջ կը պատմէ թէ որչափ դժուարութիւններու կը հանդիպէր Հայերէն լեզուն սորվելու մէջ՝ անոր համար որ ժողովուրդի գործածած լեզուն թուրքերէն բառերով խառն էին:

Աստուածաշունչի աշխարհաբառ լեզուն բարեփոխելու եւ արդիական ընելու համար, ասկէ իբր յիսուն տարի առաջ Մատթէոս Գարազաշեանի կողմէն փորձ մը եղաւ Սբ. Գրոց լեզուն խառնել դրաբառ բառերով: «Բարեփոխ»ութեան այն նոր լեզուն ժողովուրդի կողմէն ընդունելութիւն չգտաւ եւ ամէնուն ծանօթ ու գիւրհասակնալի աշխարհաբառը մնաց անփոփոխ:

Գրաբառ Աստուածաշունչը՝ արժանի իրեն ընծայուած «Թագուհի Թարգմանութեանց» տիտղոսին, ամէն Հայու հրացումին եւ գուրգուրանքին պէտք է առարկայ ըլլայ: Անիկայ հին թէ նոր Հայ գրականութեան թանկարժէք գանձն է եւ պէտք է որ պահուի եւ ի պահանջել հարկին գործածուի իրբեւ նմոյշ մեր երջանկայիշատակ նախնիքներէն կը տակուած: Ինքնայայտ իրողութիւն է սակայն որ աշխարհաբառ Աստուածաշունչը իր իբր դարու մը ժամանակաշրջանին Հայ ժողովուրդին ընդհանրապէս եւ Հայ Աւետարանականաց մասնաւորապէս հոգեւոր օրհնութիւններու անսպառ աղբիւր եղած է: Աշխարհաբառ Աստուածաշունչը ոչ միայն Աւետարանական եկեղեցիներու եւ ընտանեկան յարկերու մէջ իր գիւրհաստորոգ պատգամով հոգեկան կեանք եւ անունդ մատակարարած է՝ այլ հայրենիքի բոլոր Աւետարանական անուն կրող գաղթներու մէջ գործածուած է իբր կրօնաստուոյց Գիրք գալոր-

ցական դասընթացներու մէջ:

Աշխարհաբառ Աստուածաշունչը բովանդակ Հայութեան հասկնալի եւ գիւրհաստորոգ ընծայելու

Կարօտար եւ բնիկ Աստուածաբաններ — գիտնականներ խիստ գնահատելի ջանքերով Սբ. Գիրքը մեր ծանօթ աշխարհաբառէն դատ՝ թարգմանած եւ յարմարցուցած են գաւառաբարբառներու:

Յիշենք իբրեւ նմոյշ Յովհ. Գ. 16 Հայերէն մաքուր աշխարհաբառի ձեւը. — «Ինչու որ Աստուած այնչափ սիրեց աշխարհը, մինչեւ իր միածին Որդին տուաւ, որպէսզի ամէն ով որ Անոր հաւատայ» չը կորսուի, հապա յաւիտենական կեանք ունենայ:»

Ռուսական եւ Պարսկական չըջաններուն մէջ սպրոգ Հայոց համար Սբ. Գիրքը Արեւելեան կամ Արարատեան բարբառով թարգմանուած է — ինչպէս յիշեցինք — այդ թարգմանութեան իբրեւ օրինակ յիշենք նորէն Յովհ. Գ. 16 — «Որովհետեւ Աստուած այնպէս սիրեց աշխարհը որ Իր միածին Որդին տուաւ, որ ամէն նորան հաւատացողը չ'կորչի, այլ յաւիտենական կեանքն ունենայ:»

Մեր Տաճկախօս Հայ աղգայնոց համար յիշեալ թարգմանիչները խիստ գնահատելի ծառայութիւն մատուցին Կիլիկիոյ Թրքախօս Աւետ. Հայոց համար մասնաւորապէս Հայաստան թուրքերէն Աստուածաշունչը տարածելով Թրքախօս հասարակութեան մէջ: Յովհ. Գ. 16 Թրքերէնով. — «Զիրա Ալլահ տիւնեայր պու գատար սէվտի քի Քէնտի իպնի վահիտինի վէրտի, թաքի անա Հէր իման էտէն հէլաք օլմայրպ, անճադ հայաթը էպէտիյէյէ մալիք օլա:»

Յայտնի իրողութիւն է որ Աւետարանական

չարթումը եւ Աստուածաշունչի աշխարհարան լեզուն չըսահմանափակուեցաւ միայն Հայաստան կամ Թրքաստան Հայոց մէջ, այլ անոր օրհնակի բարեբեկութիւնը շուտով հասան ու տարածուեցան Քրդաստան եւ Արարատի Հայոց մէջ ալ: Քիւրտերէն լեզուով Ս. զրական ինչ ինչ մասերու առաջին թարգմանութիւնը կատարած են Պատուելիք՝ Մարտիրոս եւ Ստեփան Ծմաւոնեան եղբայրները: Ասոնք չորս Աւետարաններ տպագրել տուած են Քրդաստան Հայերուն համար եւ նորէն տպագրած են նոյն Սր. Գրոց մասերը: Աստուածաշունչի Ընկերութեան ծախքով: Քիւրտերէնի այս առաջին թարգմանութիւնը վերստին թարգմանուած է Պետրոս Ամիրխանեանի—Հայրը Վեր. Ամիրխանեանի—եւ Տէր Դադարոսեանի միացեալ ջանքերով իբր 1887-ին Տր. Անտրիւսի գործակցութեամբ եւ Հէնրի Բիկզի հակողութեամբ:

Յովհաննու Գ. 16 Քիւրտերէն լեզուով կը կարդացուի՝ «Չըմա քօ Սօտէ ուսա հըզ ժըւընեայէ վըր քօ գուռէ խօի եազանատա, քօ հաչիքի վիէ պաւար պըզա ուընտանապա լը մալըքէ ամրէ ապատիպա:» Ինչ մեծ հաճոյք է ամէն ցեղի ու լեզուի ազգի ու ժողովուրդի համար կարգալ իրենց ճայքենի բարբառով Սր. Գիրքը:

Գիտնալով որ Սր. Գիրքը թարգմանուած է առաւել քան 900 լեզուներու եւ գաւառաբարբառներու՝ ինքնին երաշխիք մըն է Աստուածաշունչի տարածումին ի ամբողջ աշխարհի: Անցեալ տասը տարիներու ընթացքին 95 միլիօն Սր. Գրոց օրինակներ՝ ամբողջապէս եւ կամ մասերով հրատարակուած եւ ցրուած են: Հոս յարմար առիթը կը ներկայանայ յիշել Անգլիերէն Աստուածաշունչի թարգմա-

նութեան մէկ պարագան՝ 1536ին, 400 տարի առաջ: Կը յիշուի որ Թինտալ որ առաջինն էր Սր. Գիրքը թարգմանողը ժողովուրդի գործածական լեզուի, ըստ մեզ աշխարհաբանի, իր այդ հիանալի ծառայութեան իբր վարձատրութիւն բանտարկուեցաւ 18 ամիս, ապա չարաչար տանջանքներով խեղդեցին եւ մարմինն ալ այրեցին: Սակայն Աւետարանով լուսաւորուած հաւատացեալները ալ աւելի փարեցան Սր. Գրքին, եւ Լատիներէ հասկնալի Անգլերէնի թարգմանելով տարածեցին ժողովուրդի մէջ:

Թէ ի՞նչպէս Անգլիախօս ժողովուրդը սիրով եւ հետաքրքրութեամբ ողջունեց Սր. Գրոց թարգմանութիւնները — Revised Version — մէկէ աւելի անգամներ: Մէկ օրինակ — «King James Version» կոչուած թարգմանութեանը — King James — Յակոբոս թագաւոր — այս նպատակի իրագործման համար, մէկ տեղ կը հաւաքէ 47 դպրոցական աստուածաբաններ — Մաքրակրօններէ, բարձրատիրճան կղերներէ եւ այնպիսիներէ որ վարդապետական ո եւ է կուսակցութեան չէին պատկաներ: Անոնցմէ ոմանք մասնաւոր տաղանդ ունէին Երբայեցերէնի, Յունարէնի, ոմանք Իտալերէնի, Գերմաներէնի, Ֆլորանսերէնի եւ Սպաներէնի: Ասոնք չորս տարուայ յարատեւ աշխատութենէ վերջ, տուին աշխարհին այն դասական, անաղարտ եւ մաքուր Անգլերէնը՝ «King James Version» կոչուած թարգմանութիւնը:

Առանց Անգլերէն Սր. Գրքի յաջորդական ուրիշ թարգմանութիւններն յիշելու բաւականանանք Նոր Կտակարանի վերաքննեալ «Revised Version» կոչուած թարգմանութեամբ:

Սուրբ Գրոց ազդեցութեան եւ տարած փառաւոր յաղթանակին իբրեւ նմոյշ հետեւեալ պարագան յիշուելու արժանի է :

Հեռագրական պատմութեան մէջ ամենաերկար հեռագիրը որ երբեք խրկուած է հեռագրաթելի միջոցաւ՝ է Նոր Կտակարանի «Revised Version» ը որ Նիւ Եօքսֆէն Շիքալօ հեռագրուեցաւ Մայիս 20, 1881-ին : Նոյն օր Նոր Կտակարանէն 180,000 բառեր հաղորդուեցան հեռագրով Շիքալօ Թրիպլինին եւ Թայմզին : Յաջորդ առաւօտ զոյգ թերթերն տպագրեցին Չորս Աւետարաններ եւ Գործք Առաքելոցը, մինչդեռ Թայմզ Հոովմայեցւոց թուղթն ալ տպագրեց : Իսկ յաջորդ օր տպագրեցին Նոր Կտակարանի մնացած մասերը, որք թղթատարով հասան : Նոյն օր Նոր Կտակարանի Revised Versionը հրատարակ դրուեցաւ ծախուելու համար Նիւ Եօքսֆի եւ Լոնտոնի մէջ : Միայն Նիւ Եօքսֆի մէջ 24 ժամու միջոցին ծախուեցան 33000 օրինակներ Նոր Կրտակարանէն : Երկու միլիօն օրինակներ ծախուեցան Օքսֆորտի եւ Քէյմպրիճի մէջ տպագրութիւնը աւարտելէն առաջ : Միացեալ Նահանգաց մէջ 1881 Մայիս 20 էն մինչեւ նոյն տարուոյ վերջը երեսուն հսկայ տպագրատուններ աշխատելով միլիօնաւոր օրինակներ հրատարակուեցան եւ ծախուեցան : Տպագրական բովանդակ պատմութեան մէջ այսպիսի յաղթանակ երբեք չէ պատահած :

Սկեպտիկներ ինչ աչքով կ'ուզեն թող նային Աստուծոյ Խօսքին տարած յաղթանակին վրայ. սակայն անիկայ կը շարունակէ իր օրհնութիւնները բոլոր անոնց որք իրենց մայրենի քաղցր բարբառով եւ գիւրահասկնալի լեզուով կը կարդան զայն :

Արդեօք նիւթէն չեղած կ'ըլլա՞մ եթէ աշխարհահռչակ Անգղիացի Քրիստոնեայ գրագէտ Չարլս Տիքընդի կեանքէն առնուած օրինակը յիշեմ, թէ ի՞նչպէս Տիքընդ իր անչափահաս զաւակներուն համար եւ գիւրահասկնալի լեզուով գրեց իր «The Life of Our Lord» Աւետարաններու պատմութիւնը 1849-ին : Չարլս Տիքընդ մեծ փափաք ունէր որ իր զաւակները պարզ լեզուով լսեն ու կարդան Յիսուսի կեանքի պատմութիւնը : Կը պատմուի թէ երբ իր Ալֆրէտ որդին Աւստրալիայ գնաց հողագործական նպատակով՝ հայրը գրեց իրեն այսպէս, թէ Գրքերուդ մէջ Նոր Կտակարան մը գրի այն նոյն պատճառով եւ նոյն յոյսով որ մղեց զիս գրել անոր պարզ պատմութիւնը երբ զու տակաւին մանուկ էիր, եւ անոր համար որ անիկայ ամենալաւ գիրքն է որ երբեք եղած է եւ կամ պիտի ըլլայ գիտցուած աշխարհի մէջ :

Չարլս Տիքընդ գրեց Աւետարանի պատմութիւնը եւ գործածեց զայն իր զաւակներուն համար աւելի պարզ լեզուով մը գիւրահասկնալի ամենէն փոքրիկին իսկ : Տիքընդ իր կենդանութեան ատեն կտակած էր որ իր գրած այդ The Life of Our Lord չրտպագրուի եւ չհրատարակուի միջեւ իր վերջին որդւոյն մահը : Վաթսունուչորս տարիներ անցան այդ պատմութեան վրայէն, եւ միայն քանի մը անձինք տեղեակ էին այս կտակէն : Կը յիշենք որ 1933-ի Ծննդեան ժամանակ Տիքընդի վերջին որդին Սըր Հէնրի Տիքընդ մեռաւ ինքնաշարժի արկածով մը : Այն ատեն եւ ըստ իր բաղձանքին իր գրածը հրատարակուեցաւ : Կը յիշէք, թէ ինչպէս այս երկրի կարեւոր թերթեր մեծամեծ գումարներ վճարեցին

եւ օրը օրին ու պատկառանքով հրատարակեցին «Թիք Լայֆ ալ Աւր Լօրտ» -ը: Արդեօք ասեկայ ալ ուրիշ յաղթանակ մը չէ՞ Սուրբ Գրոց մեր օրերու սկեպտիկ կոչուած ժողովուրդներու վրայ:

Ամփոփելով խօսքերնիս եւ անդրադառնալով Աստուածաշունչի աշխարհաբառ թարգմանութեան մեր ցեղին մատուցած բազմապիսի օրհնութիւններուն, մենք, մատնաւորապէս Հայ Աւետարանականներս, երախտագիտութիւն կը պարտինք այն աւանաւոր եւ բարեսիրտ անհատներու, Հայ թէ օտար, եւ Աստուածաշունչի Ընկերութիւններու որք դիւրացուցին Սբ. Գրոց տարածումը բովանդակ Հայութեան մէջ իրր դարու մը ժամանակաշրջանի միջոցին:

Աշխարհաբառ Աստուածաշունչը ա ն թ իւ բարիքներու եւ հոգեւոր օրհնութիւններու աւանդբիւր եղած է: Անիկայ է այն միակ եւ գրքերու Գիրքը որ յեղաշրջած է անհատին՝ ինչպէս նաեւ Ընկերութեան կեանքը: Սբ. Գիրքը եղած է եւ է հարազատ դաստիարակը Աստուածամարդուն, որ նա ըլլայ կատարեալ ամէն բարի գործքերու պատրաստուած: Աշխարհաբառ Աստուածաշունչը իր արժանի տեղը գրաւեց Հայ տանը անխորի, մասնաւորապէս Հայ Աւետարանական տուններու մէջ կատարելով առաջնորդի եւ դաւադանի դեր թէ մանկանց եւ թէ ծերոց: Աշխարհաբառ Սբ. Գիրքը Հայ Աւետարանական եկեղեցւոյ մէջ՝ ինչպէս նաեւ Կիրակնօրեայ դպրոցներու մէջ դաստիարակի դեր կը կատարէ իր հեղատաս եւ դիւրահասկնալի լեզուով:

Վերջապէս ճշմարտութիւն բառ կ'ըլլանք եթէ

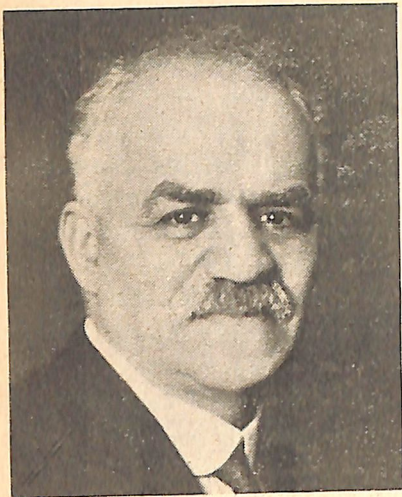
յիշենք թէ աշխարհաբառ Աստուածաշունչը չբաժանաւիակուեցաւ Հայ Աւետարանական համայնքի բաղդատարար նեղ շրջանակին մէջ, այլ անիկայ տարածուեցաւ եւ հետաքրքրութեամբ կը կարդացուի Հայ Լուսաւորչական, այո Հայ Կաթողիկ հասարակութեան մէջն ալ՝ մատակարարելով անոնց ալ ոտքերուն ճրագ եւ շաւիղներուն լոյս: Սուրբն Յովհան Ոսկերեան չորրորդ դարու հռչակեալ քարոզիչը կ'աղաղակէր եւ կը թնդացնէր Այա Սօփիայ տաճարին դմբէթը - «Համայն Քրիստոնեայք պարտին դիմել Սուրբ Գրոց, քանզի այս ժամանակիս մէջ եկեղեցիները մոլորութիւններով ապականուած ըլլալուն համար Աստուածային Մատեանը միայն կրնայ դոհացում տալ ճշմարտութենէ հեռացած եւ մոլար զաղափարներով ապականած մեր ներկայ ժողովուրդին:»

Արդ՝ այս առթիւ մինչ կը յիշատակենք Աստուածաշունչի աշխարհաբառ թարգմանութեան հարիւրամեակը, մենք, իբրեւ Աւետարանական համայնք եւ իբրեւ Աւետարան քարոզող սրաշտօնեաներ առաջին տեղը տանք Սբ. Գրքին մեր եկեղեցիներուն մէջ, մեր տուններուն մէջ, մեր գրադարաններուն մէջ, այո եւ մեր սրտերուն մէջ իբրեւ կորիզ ու միջուկը մեր քարոզած Պատգամին: Պեղենք ու դուրս բերենք այն անգին դանձերը որք մթերուած են Աստուածաշունչ Գրոց խորութեանցը մէջ:

«Գիրքերը քննեցէք, ինչու որ դուք անոնցմով կը սեպէք յաւիտենական կեանք ունենալ, եւ բուն անոնք են որ ինծի համար կը վկայեն» Յովհ. Ե. 39:

ԱՐՓԻԱՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Նոյեմ, Քալիֆոռնիայ

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁԻ
ԳՐԱԲԱՐ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Զորքորդ եւ հինգերորդ դարերը Հայ ազգին վերածնութեան, կրօնական եւ մշակութային վերածնունդի դարաշրջանը կը կազմեն: Զորքորդ դարուն գրեթէ սկիզբը, 301 թուականին Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչի քարոզութեամբ եւ Տրդատ թագաւորի դարձով Հայ ազգը միանգամընդմիջա՝ Քրիստոնէութիւնը ընդունեց իբրեւ ազգային կրօնք, եւ թագէտս եւ Բարթուղիմէոսի ցանած սերմերը մարտիրոսներու թափած արիւնով ոռոգուելով աճեցան եւ պողպարեութեան հասան Հայոց ազգովին Քրիստոնէացումով: Այս դէպքով Հայը ունեցաւ իր առանձին եկեղեցին եւ անկախ նուիրապետութիւնը, որ մասամբ մը հակակշռեց զրացի Քրիստոնեայ եւ ոչ Քրիստոնեայ ազգերու եւ ժողովուրդներու, Յունաց, Ասորւոց եւ Պարսից հոգեւոր գերիշխանութիւնը: Հայ ազգի Քրիստոնէացումը բացարձակ անջատում մը եւ հեռացում մըն էր Պար-

սից ճուղիչ եւ իւրացուցիչ ծրագրէն:

Զորքորդ դարուն վերջին քառորդէն եւ հինգերորդ դարուն սկիզբները Հայուն քաղաքական զուլութիւնը իբրեւ արեւակ մայրը կը մտնէր երբ անոր խմացական հորիզոնին վրայ երկու լուսաշող աստղեր երեւցան: Սբ. Սահակ Պարթեւ եւ Սբ. Մեսրոպ Մաշթոց էին այդ պայծառ եւ լուսարձակ աստղերը որ հինգերորդ դարը պայծառացուցին իրենց անշէջ անելի լոյսով:

Սբ. Սահակ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչի դարմէն եւ արժանաւոր յաջորդներէն մին էր որուն համար պատմութիւնը արձանագրած է Մտաց Լուսաւորիչ,

«Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչի տալով Հոգւոց Լուսաւորիչի եւ Ներսէսի տալով Սրտից Լուսաւորիչի տիտղոսները»*: Ահաւասիկ երեքաստղեան բոյլ մը երեքն ալ Պարթեւական աղնիւ տոհմէն:

Սահակ Պարթեւ որդին էր Ներսէս Պարթեւի, ծնած ի Կեսարիա 348 Սեպտ. 29-ին, մայրն էր՝ Սանդուխտ, դուստր Վարդան Մամիկոնեանի մը: Սահակ որբացաւ երեք տարեկան հասակին մէջ իր Սանդուխտ մօր մահուամբ, բարեբաղդաբար Վարդան Մամիկոնեան Կեսարիա կը դառնուէր իր զբոստեր մահուան ատեն. եւ վշտացեալ հայրը յանձն առաւ իր դստեր մարմինը Հայաստանի եկեղեաց թիլ աւանի Պարթեւեան տոհմին դերեղմանը փոխադրել եւ որբացեալ Սահակին տալ Մամիկոնեան մաքուր եւ ազգասիրական մթնոլորտին մէջ խնամք եւ տոհմային դաստիարակութիւն, մինչ անոր այր իրացեալ հայրը Ներսէս նախ Կեսարիոյ եւ հապա-

*Ազգապատում Մալափիա Արքեպ. Օրմանեանի:

Բիւզանդիոնի հռչակաւոր բարձրագոյն ուսումնա-
բաններուն մէջ կը հետապնդէր իր ուսումը եւ կը
պատրաստէր ինքզինքը այն մեծ գիրքին որուն կան-
չեց Աստուած գինքը Հայուն Սրտից Լուսաւորիչը
ըլլալու:

Աստուած իր խորախորհուրդ կերպով կը պատ-
րաստէր նաեւ ուրիշ անձնաւորութիւն մը, Տարոնի
Հացեկաց գիւղին մէջ ուրիշ Վարդան Մամիկոնեա-
նի մը որդին Մեսրոպ Մաշթոցը որ աշխատակիցը
պիտի ըլլար Սահակ Պարթեւի, որոնք պիտի ոսկե-
տառ գրէին իրենց անունները Հայ տարեգրութեան
մէջ: Դժուար չէ եզրակացնել թէ այս երկու պա-
տանիները Մամիկոնեան գերդաստանի երկու տար-
բեր տուներու մէջ անանելու պահուն կազմեցին այն
մտերմական ծանօթութիւնը որ հասունցաւ իրենց
չափահասութեան տարիներուն մէջ անձնուէր բա-
րեկամութեան մը եւ աշխատակցութեան մը որուն
չնորհիւ նոր դարաշրջան մը բացուեցաւ ազգին հա-
մար: Սահակ եւ Մեսրոպ երկուքն ալ ձեռք բերած
էին իրենց յունագիտութեան բարձրագոյն աստի-
ճանները, նախ Ներսէս Մեծին ձեռաց ներքեւ եւ
հապա Սահակ ի Կեսարիա եւ յետոյ ի Բիւզանդի-
ոն, իսկ Մեսրոպ Վոսմապուհ Հայոց թագաւորին
արքունիքին մէջ քարտուղարական պաշտօնին մէջ:

Հայ ազգին կեանքին այն բաղդորոշ տարիներ-
ուն մէջ 400-421, քսան եւ մէկ տարիներու թագա-
ւորութեան մը առեւն Հայոց վրայ կ'իջիւէր Վոսմա-
պուհ իր երկրագոյն եղբօր Խոսրովի Անյուշ բեր-
դին մէջ բանտարկելութեան ժամանակ: Վոսմա-
պուհ խաղաղ եւ արդար կերպով եւ իմաստութեամբ
կը կռաւաքէր երկիրը եւ իմաստուն ու խոհեմ քա-

ղաքականութեամբ մը երկու հակամարտ Կայսրու-
թիւններու մէջ կը հետեւէր ապահով ընթացքի մը,
եւ Հայոց Կաթողիկոս Սահակի եւ իր նախկին քար-
տուղար բայց ի վերջոյ եկեղեցական Մաշթոցի հետ
կը մշակէր փոխադարձ վստահութեան եւ բարեկա-
մութեան յարաբերութիւն մը, որ պիտի դիւրացնէր
Սահակի ու Մեսրոպի ձեռնարկելիք մեծ գործին
յաջողութիւնը: Վոսմապուհ թագաւորը, Սահակ
Կաթողիկոսը, եւ Մեսրոպ տեսիլքի մարդը երբեա-
կութիւն մը կազմեցին իրենց համերաշխ գործակ-
ցութեամբ եւ Հայ ազգին արժէքն ու արժանիքը յա-
ւերժացուցին: Սահակ ու Մեսրոպ առաջադրող-
ներն էին, եւ Վոսմապուհ ազգին յաւերժական ե-
րախտագիտութեան հաւասարապէս արժանի թա-
գաւորը այն անգին ժառանգութեանը համար որ մե-
ղի հասած է հինգերորդ դարէն:

* * *

ՏԱՌԵՐՈՒ ԳԻՒՏԸ

Սբ. Գրոց թարգմանութեան վրայ խօսելէ ա-
ռաջ յիշելու ենք անոր նախաշաւիղը եղող հայկա-
կան տառերու գիւտը կամ ստեղծումը:

Մեսրոպ Մաշթոց գինուորական կեանքէ եւ ար-
քունիքի քարտուղարութենէ հրաժարած երբ եկե-
ղեցականի մը կարգը ընդունեցաւ աւետարանչական
առաքելութեամբ տեղէ տեղ կը շրջէր եւ իր քարո-
ղութեան ընթացքին կը տեսնէր ժողովուրդին հոգե-
ւոր քաղցը ու ծարաւը: Կը տեսնէր վերժանիչնե-
րու, այսինքն յունարէն կամ ասորերէն ժամելողու-

թիւններն ու Սբ. Գիրք ընթերցողներուն անգուհացուցիչ ծառայութիւնները, եւ թարգմանիչներու յաճախ ցուցուցած խակութիւններն ու թերութիւնները: Ժողովուրդը քաջառու յիշողութեամբ կարող էր Տէրունական պաշտամունքներու մասնակցիլ եւ Լուսաւորիչէն եւ անմիջական յաջորդներէն ու աշակերտներէն թարգմանուած հատակոտորներ, Հաւատամքի պէս, Սաղմոսներէն ոմանց պէս, Հայրմերի պէս, Փառք ի Բարձունսի պէս, հատուածներ կրկնել: Եւ Օրմանեան արդարացի կերպով կ'ըսէ թէ «Պաշտամունքի եւ աղօթքի համար հնար չէր ժողովուրդը օտար լեզուի բռնադատել զոր բնաւ չէր ճանչնար, եւ հնար չէր չիմացած լեզուով իր կրօնական դպացուները գոհացնել»: Ժողովուրդին այս հոգեւոր պէտքին գիտակցութիւնը զՄեսրոպ կը մղէր հայկական տառերու ստիպողականութեան ճանաչման: Ուստի երբ իր աւետարանչական չրջագայութենէն կամ արշաւանքէն կը վերադառնար Վառձապուհի ու Սահակ Կաթողիկոսի քով՝ անոնց կը յայտնէր հայկական տառերու համար իր զգացած մարմաջը: Ի՞նչու Յոյնը իր առանձին տառերը, Ասորին իրը, եւ Պարսիկը իրը, թէեւ այս վերջինը փոխառեալ՝ ունենալու էին եւ ոչ Հայը: Մեսրոպի այս բաղձանքը արձագանք գտաւ ազգին երկու մեծերուն, թագաւորին եւ Կաթողիկոսին սրտերուն մէջ, եւ տուին իրենց յօժարութիւնն ու աջակցութիւնը: Ի՞նչ անձկալից օրերու եւ տաժանելի աշխատութեան չրջան մը կը բացուէր իր առջեւ իր առաջադրեալ նպատակը իրագործելու համար: Ոչ մէկ ոսկեխոյզ արկածախնդիր, լոկոկոստ, բազմախնդիր, այնչափ եռանդով ձեռ-

նարկած է իր դործին՝ որչափ Մեսրոպ գրի գիւտի աշխատանքին. վասն զի ան քաջ գիտէր թէ իր ջանքերու արդիւնքը պիտի ըլլար անգին հարստութեան, իմացական եւ հոգեկան հարստութեան ճոխ գանձարան մը բանալ իր ժամանակակից եւ ապագայ Հայութեան առջեւ: Այդ գիւտը իրօք լուսոյ ջահ մը պիտի ըլլար ազգին համար:

Աւանդութիւններ կային, թէ Հայը ունէր իր տառերը: Փիլոսթրատոս ըսած է Հայերը ունէին իրենց տառերը երկրորդ դարուն մէջ, բայց անոնց հետքը բոլորովին կորսուած էր: Մեսրոպի ժամանակակից զրոյցներ կային, թէ Ասորիքի Դանիէլ եւ պիսկոպոսին քով կար Հայկական ալփապէթ մը: Այս զրոյցը մինչեւ իսկ Վառձապուհի հասած էր իր ուղեւորութեան ժամանակ: Թագաւորը Վահրիճ անունով պատուիրակ մը զրկեց դէպի Ասորիք առ Դանիէլ Եպիսկոպոս: Բայց հետազօտութիւնները ցուցուցին թէ Դանիէլ Եպիսկոպոսին եւ Հաբէլ քահանային քով գտնուած եւ հայկական համաբաւեւած նշանագրերը Ասորական չափաւորեալ եւ մասամբ ձեւափոխեալ տառեր էին: Ասորականին 22 տառերը, զուրկ ձայնաւորներէ, եւ Յունականին 24 տառերը կարող չէին հայկական բառերու հընչումներուն դահացում տալ: Կը զարմանանք Մեսրոպի հանձարին վրայ, որ իրեն թոյլ չէր տար գոհանալ օտար եւ մուրացածոյ տառերով, բայց անվհատ ու անվեհեր՝ անձամբ ձամբորդեց դէպի Միջագետք եւ ձեռք բերած նշանագրերուն անաչառ փորձարկութեամբ օտարածին տառերուն անգոհացուցչութիւնը եւ անբաւարարութիւնը գտաւ, սակայն չյուսահատելով բաղադրեց Ասորական եւ

Յունական Արիստոթելները եւ թերեւս անոնց վրայ աւելցուց Հայերէն բառերու մէջ առանձնապատուկ ձայներուն համապատասխանող տառերը եւ Հոռոփանոս Յոյն գեղագիրի մը աջակցութեամբ կազմեց Հայկական Այբ ու Բենի ձեւն ու կարգը: Զարմանալի չէ, որ աւանդութիւնը աստուածային հրաշալի միջամտութիւն վերադրած է Հայկական նշանագրերու ծագումին. եւ Մովսէս Խորենացի կ'աւանդէ թէ Մեսրոպ ի պատասխանի իր աղօթքին ոչ քունի մէջ երազով, եւ արթնութեան տեսիլքով, այլ սրբտին մէջ հոգիի աչքով կը տեսնէ աջ ձեռք մը որ կը գրէ Հայերէն ձայնաւոր գրերը ա. Ե. Է. Ը. Ի. Ո. ւ. որով կը հաստատուի նաեւ Յունական Արիստոթելի նմանողութիւնը, Ասորականէն զանազանումը:

* * *

Աստուածաշունչ Մատեանին թարգմանութիւնը կ'ըլլայ Հայկական տառերու գիւտին անդրանիկ դործը, որ կրակսի անմիջապէս եւ կ'աւարտի 434, ըստ ոմանց 436 թուականին որ իբր երկու տարի առաջ ազգը տօնեց 1500 ըդ տարին:

Ինչպէս Գրիգոր Լուսաւորիչի վերադրուած դպրոցներու բացումը Քրիստոնէական կրօնքի տարածումին համար էր, բայց օտար լեզուներու դրժուարին միջոցներով, նոյնպէս ալ Աստուածաշունչ Մատեանի թարգմանութեան նախնական նպատակը կրօնական էր. այսինքն Հայուն տալ կրօնական գրականութեան՝ մայր Մատեանէն, Աստուածաշունչ Գրքէն հոգեւոր սնունդի կաթը ուղղակի ճոխացնելով եկեղեցական սրահտամունքը Հայկական բարբա-

ւով: Անշուշտ այս իրենց վիթխարի ձեռնարկին համազօր նպատակն էր՝ Հայ ժողովուրդը կերտել միաձոյլ ազգ մը, լրացնելով Քրիստոնէութեան նոյնանպատակ, միաւորիչ գործը: Ասոնք ճշմարիտ ազգասէրներ էին, որ մայրենի բարբառով կ'ուզէին ազգը անբաժան եւ միաւորեալ ընել:

Հայ տառերու գիւտը եւ անոր երախայրիքը եւ ղող Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը Հայուն տարեգրութեան մէջ դարագլուխ մը կազմեցին: Անոնցմէ ծագում առաւ ազգային ճոխ գրականութիւնը: Ստեփաննոս Պալասանեան կոչում կ'ընէ Նէյման Գերմանացիէն. «Եթէ Հայերը բոլոր փոթորիկներու մէջ, որ Ե դարէն վերջ դղրեցին Ասիան ու Հայաստանը, կարող եղան իրրեւ անկախ Քրիստոնեայ ազգ մը մնալ, պատճառը գլխաւորապէս ազգային լեզուի տառերու գիւտին տալու է, որով կարելի եղաւ սեփական գրականութիւն ունենալ եւ առանձին հոգեւոր կազմութիւն մը պահպանել:»

Նէյման Գերմանացի մին է այն բազմաթիւ Եւրոպացի գիտնականներէն (*) որոնք ճանչցած են մեր Ոսկեդարու գրականութեան արժէքը, ոչ միայն Հայուն ազգային շահու տեսակէտէն, հապա նաեւ քաղաքակիրթ աշխարհի իմացական հարստութեան իրրեւ մատակարարութիւն:

(*) Բիւօլա, 1633 Լիյոթ, Լա Քրօզ, Օսկան, Վեդըփոյ, Ճրէրէ (ք). Սէն Մարքէն (Ժնեւեամբ Հայ), Տիւլտիէր Լանկուա, Պօրէ, Փրիւտօմ, Նէվէ Մ. Էմին, Պատկանեան, Պրօւէք (Ռուսիա), Ուիմսիւման, Մարլը, Սփրիկէլ, Ժուսքի, Նիւման եւ Փէքըրման (Գերմանիա):

* * *

ԳՐԱԲԱՐ ԼԵԶՈՒՆ

Լեզուն, որով թարգմանեցին Հին ու Նոր Կտակարանները, անաղարտ մեր ձեռքը հասած է եւ Հայոց Ոսկեդարու անդրանիկ դործն է, Հայ ազգին փառքն ու պարծանքն եղող Ոսկեմատեանը, մեր դասական գրականութեան գլուխ դործոցը, կատարելութեան տիպարը, եւ ըստ գնահատութեան Եւրոպացի Հայագէտներու՝ «Իժիտոյ թարգմանութիւններու»:

Ո՞ւր էր գրարարին ակն աղբիւրը, կամ ոսկեհանքը: Քաջ վստահ ըլլալու ենք թէ գրաբարը արուեստական, շինծու լեզու մը չէ: Վօլափիւքի կամ Էսփէրանթօյի նման, հապա ժողովրդեան բերանէն առնուած: Սահակի եւ Մեսրոպի ձեռնաստուներէն Մովսէս Սորենացի պահպանած ու հաղորդած է ժողովրդական վիպասանութեան գեղեցիկ նմոյշներ, որոնք կը ցուցնեն, թէ Հայը ունէր մշակեալ եւ կանոնաւորեալ բարբառ մը: Այդ բարբառին նմոյշներէն են Գողթան երգերն: Յիշենք Վահագնի երգը.

Երկնէր երկին եւ երկիր,
Երկնէր եւ ծիրանի ծով
Երկն ի ծովուն ունէր
Զկարմրիկ եղեգնիկն

Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր
Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր
Եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր:

Նա հուր հեր ունէր
Ապա թէ բոց ունէր վարուս
Եւ աչկունքն էին արեգակուն:

* * *

Եւ

ԱՐՏԱՇԷՍԻ ԵՐԳՆ

Հեծաւ արի-արփայն Արտաշէս ի սեւան գեղեցիկ,
Եւ հանեալ զասկէօղ շիկափիկ պարանն,
Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրբաբէւ ընդ գետն
Եւ ձրգեալ զասկէօղ պարանն՝
Բնկեց ի մէջօր օրիորդին Ալանաց
Եւ շատ ցաւեցոյց ըզմէջօր օրիորդին Ալանաց
Եւ շատ ցաւեցոյց ըզմէջօր փափուկ օրիորդին
Արագ հատուցեալ ի բանակըն իւր:

Կայ նաեւ պատառիկ մը Հայոց սնապաշտական եւ նախաքրիստոնէական օրերէն մնացած, որ գրաբար է եւ գեղջուկներու շրթունքներէն առնուած բոս Եղնիկ Կողբացիի.

Կալ կալն ի կալ
Եւ ոչ առ, առ:

Գեղջուկներ կը հաւատան եղեր, որպէս թէ չար ոգիներ հունձքի ժամանակ կալերու քով կըսպասեն եղեր, եւ եթէ գեղջուկին բան մը տրուէր եւ «առ» ըսուէր չար ոգին անմիջապէս հունձքը կը գրաւէր, բայց «կալ», բռնէ, ըսած ատեն չէր կրնար գրաւել հունձքը:

Թէ քո Շարայի որկորն է՝
Մեր Շիրակայ ամբարք չեն:

Ասոնք ժողովուրդին հասկանալի հատուածներ

էին եւ կանխադոյն Հայկական գրականութեան վիպերգեր էին: Թերեւս այս հատուածներուն լեզուն արքունիքին եւ աւագանիներու գործածածն էր: Աւարատեան նահանգի բարբառը իշխած է միւս գաւառաբարբառներուն, եւ հիմը կազմած է գրական լեզուին: Մէջ կը բերեմ Հանդէս Ամսօրեայէն այս երկու պարբերութիւնները:—

«Յայտնի է թէ որպիսի եւ իցէ լեզու եւ առանձինն մեր գրաբարին պէս հարուստ, կանոնաւոր եւ ամէն կարեւորօք ճոխացեալ լեզու ի սակաւ ժամանակի յերեւան չելլեր: Աւելորդ է դարձեալ յիշատակելն անգամ թէ կանխադոյն է խօսք քան զգրութիւն, այսինքն թէ գրաւոր լեզուն կ'ենթադրէ խօսեալ լեզու: Արդ գիտենք թէ Հայերէն նշանադրաց գիւտին անմիջապէս յաջորդեցին եւ այն կարճ միջոցի մէջ եւ համեմատաբար ոչ այնչափ բազմաթիւ անձանց ձեռք, բաղմաթիւ մեծամեծ եւ սքանչելի մատենք ի վարմանս եւ ի հիացումն չորեքտասան դարուց ժառանգացս:

«Ասոր քնական հետեւանքն է ըսել թէ նոյն մասենից լեզուն նորահնար չէր այլ ի հնուց եկած այն լեզուն որով կը վարուէին ժողովրդեան բարձրագոյն դասք, արքունիք, եկեղեցականք եւ ազատանին, այն լեզուն որով իրենց երգերն ու զրոյցները շարադրած էին անուանի երգահանք Գողթան գաւառի. այն լեզուն զոր թէեւ չէր գործածեր միջնաշխարհի բոլոր ժողովուրդը բայց կը հասկնար իր սովորական բարբառէն անչուշտ շատ տարբեր չըլլալով: Արդ մեր գրականութեան նախահարք գործ մենք սովոր ենք թարգմանիչք կոչել՝ ձեռք զարկին այն խօսեալ լեզուն ի զիր առնուել, գրաւոր ընել:»

(Հանդէս Ամսօրեայ, Յունիսար, 1888):

Տօքդոր Յ. Թիրաքեան մեր ժամանակից իրանագէտ Պարսկագէտը տարբեր հայեցակէտով կը մերձանայ այս խնդրոյն: Ահաւասիկ անոր կարծիքը:

Այն ժամանակի (ակնարկելով թարգմանութեան շրջանին) ժողովրդական լեզուին վրայ որոշ եւ վճռական բան մը ըսել անկարելի է, մեր ծանօթեանց այժմու սահմանին մէջ, ենթադրութիւններ միայն կրնան ըլլալ եւ այս ենթադրութեանց ամենէն հաւանականը այն է որ դարերու երկաթ շարքին եւ ընթացքին մէջ, Խալիքեան Ուրարտեան շրջաններէն սկսած մինչեւ Ե դարը այլ եւ այլ յարաբերութեանց եւ շփմանց բերմամբ բարբառիկ մը զոյացած էր այն երկրի կամ երկիրներու բնակչութեանց մէջ, բարբառ որոյ հիմը, յատակը, կմախքը պէտք է ընդունիլ որ զուտ Պահլաւէրէնն ալ չըսեմ, այլ Երանական տարրը կը կազմէր: Մեր Պարսից հետ ունեցած պատմաքաղաքական, կրօնակցական եւ աշխարհագրական դիրքը եւ առնչութիւնը պարտադիր կ'ընեն այս համոզումը լեզուին բառացանկը եւ կազմակերպութեան հանգամանքն ալ, եթէ ուշի ուշով քննուին, այս եզրակացութեան ի նպաստ կը վկայեն:

«Ամէն անոնք որ ժամանակ եւ համբերութիւն ունեցան այս ուսումնասիրութիւնը կատարելու՝ միահամուռ կը վկայեն եւ փորձն իսկ արդեամբ կը հաստատէ թէ երբեք խօսուած չէ թարգմանութեան լեզուն: Համաձայնութիւնը այնքան շրջուն, ձեւաւոր, բարձր եւ հմտալից է որ անկարելի էր նոյն իսկ ուսեալ դասակարգին ժամանակ գտնել, ընթա-

ցիկ խօսակցութեան մէջ, այն նրբութեանց ուչ զնեւում: Կը թողում ըսել բայից խնդրառութեան որոշ դոյները, տեսակները, գերմորոշ ըստած մասնիկներուն բերազան ճարտար կիրառութիւնը, եւ այլն, եւ այլն: Այս ամէնը այնպիսի դժուարութիւններ կըստեղծեն որ ոչ թէ խօսելու՝ այլ թէ գրելու մէջ անգամ միտքը կըզգայ ամփոփուելու, պարուրուելու հարկը:

«Յայտնի է ուրեմն, թէ այսպիսի լեզու մը ժողովրդական չէր կրնար ըլլալ: Ժողովուրդը ինչպէս առաջ նոյն եւ յետոյ ալ օտար մնաց նուիրական մատենից եւ դարձեալ բերանացի տուէութեամբ, իմա հասարակ խօսքի թարգմանուելով ու մեկնուելով էր որ բան մը հասկնար:

«Հանապապարուիս հոռէին վտակը յասողացն մեկնութեանց որք զծածուկս մարգարէից բերելով ի յայտնութիւն՝ սեղանս ամենալիցս հոգեւոր խորուհօք զնէին առաջի Ժողովրդեան»:

(Ղ. Փարպեցի 53):

Արդեօք կարելի չէ՞ Փարպեցիին մեկնութիւն բառին իր նախնական իմաստը տալ եւ ըսել թէ Սբ. Գրոց ընթերցումին կը կցէին քահանաներ ու վարդապետներ իրենց հոգեւոր յորդորներն, եզրակացութիւնները եւ բացատրութիւնները եթէ մինչեւ իսկ զբարար Աստուածաշունչի լեզուն ժողովուրդին բոլորովին անծանօթ չըլլար:

Անտոփոր բան մը չէ մեղի եւ թէ այլ քարոզչաներու Սբ. Գրքի ընթերցման ատեն բառական եւ բանաձեւական յաւելումներ ընել, մինչեւ իսկ բացատրական խօսքեր կցել ճշմարտութիւններ՝ չեղտելու համար:

Հիանալի բանը այս դուգակից աշխատակիցներուն մէջ անոնց արարչագործ միտքն էր: Օտարներու լեզուներէն երկուքը քաջ լաւ գիտէին որպէս նաեւ Պարսկականը, բայց իրենք ըլլալու էին քականանական ձեւերու կիրառութեան հեղինակները, ժողովրդեան բարբառը զտող մաքրող, յղկող Վարդապետները: Անշուշտ հիանալի է նաեւ Հայ լեզուին բառամթերքի ճոխութիւնը, արո՛ւ նաեւ անոր պարզութիւնը որ այսօր իսկ կ'երեւին այլ եւ այլ գաւառաբարբառներու բառամթերքներու մէջ: Սահակ ու Մեսրոպ լեզուի ճարտար արուեստագէտներ՝ զարմանալի յաջողութեամբ գտած ու գործածած են լեզուին ոսկին ու ազամանդը իրենց պայծառութեամբ: Գարբիէլ Ծ. Վ. Մէնէլիչեան այսպէս կը դասուորէ լեզուներ, աշխարհաբարի համար բաղձալով. —

Գրաբարի առատութիւնը,
Գաղիերէնի պայծառութիւնը,
Գերմաներէնի խորութիւնը,
Իտալերէնի քաջահնչութիւնը,
Անգլիերէնի համառօտութիւնը,
Լատիներէնի վեհութիւնը,
Յունարէնի նրբերանդութիւնը.

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԱՆՄԻՋԱԿԱՆ ԱՐԳԻՒՆԻԲԸ

Քաղմապիսի աւանդութիւններէ եւ պատմական յիշատակարաններէ դժուար է կատարեալ ստուգութեամբ որոշել թէ Աստուածաշունչ Մատենի թարգմանութեան ձեռնարկին մէջ որո՞նք էին նախաձեռնողները. Եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնը,

Սբ. Սահա՞կ թէ խոնարհադոյն կղերականութիւնը Սբ. Մեսրոպի առաջնորդութեամբ: Սա չափը յայտնի է թէ տառերու գիւտը ժողովրդական արթնութիւն մը յառաջ բերաւ աշխուժ ու հասարակութիւնը, նախարարները, թագաւորը Վոսաճաճուհի եւ հոգեւորական զասը միահամուռ յայտնեցին իրենց բաղձանքը ու Սբ. Սահակ իրբեւ ձեռնարկէ անձը սկսի թարգմանութեան գործը եւ «անօգուտ մուրողարանութեան ժողովուրդը առաջնորդէ ստոյգ հոգեւոր եւ եկեղեցապարզ բանաւորութեան» (Ղ. Փարպեցի): Այս բնութագրական պահանջին ի պատասխան Սբ. Սահակ «Իշխեր ու ցորեկ անվեհեր ջանալով թարգմանեց Կտակարանները» (Ղ. Փ.): Արդիւնքը — Սուրբ Եկեղեցիին պաշտամունքը զարգարուեցան եւ ժողովուրդին աւանդ եւ կանանց բազմութիւնը ոգեւորուեցան Փրկչին տօներուն եւ մարտիրոսներու ժողովներուն մէջ, եւ հոգեւոր օգուտ շահելով ուրախութեամբ լեցուն կը վերադառնային սուրբ հաղորդութեան խորհուրդէն զէպի իրենց տունները. մեծամեծք եւ տղայք Սաղմոս եւ կցուրդք կրկնելով ամէն տեղ, հրապարակի վրայ, փողոցներու եւ տուններու մէջ: Եկեղեցիները պայծառացան, սուրբերու վկայարաններ չուք (փառք) առին»: (Ղ. Փ.): Արդին կրօնական արթնութիւնն էր այն:

Հայոց այս զարմանալի խանդավառութեան համապատասխանող փորձառութիւն մը ունեցան Անգղիախօս ժողովուրդներ, Անգլիացիք եւ Ամերիկացիք, երբ 1881-ին Նոր Կտակարանի եւ 1885-ին ամբողջական Սբ. Գրքին նոր վերաքննեալ թարգմանութիւնը մաս առ մաս Շիդակոյի Ինքըր Օքսֆ

օրաթերթին մենաշնորհով հետադրուեցաւ Անգլիա-այէն եւ բոլոր Ամերիկեան մեծ թերթեր արտատու-պեցին. եւ Սուրբ Գիրքի ընթերցումը նաեմացուց բոլոր ուրիշ լուրերու եւ խնդիրներու արժէքը:

* * *

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲՆԱԳԻՐԸ ԿԱՄ ԲՆԱԳՐԵՐԸ

Հայոց մեծ թարգմանիչներուն շիւրաւատչելի բնագրերը Յունական Եօթանասնիցը եւ Ասորական Փէշիթօն էին, որոնց հատուածները կ'երեւի թէ ի դործածութեան էին եկեղեցւոյ պաշտամունքներու մէջ, Երրայական Մասօրա բնագիրը զեռ մատչելի չէր: (Ներկայ Մատարականը Թ. դար):

Եօթանասնից թարգմանութիւնը Աղեքսանդրիոյ Հրէաներուն կողմէ ընդունուած եւ դործածուած էին Կտակարանն էր, որուն թարգմանութեան շուրջ հիւսուած էին հրաշալի աւանդութիւններ: Լնդհանուր համոզումն է թէ Պաղմէոս Խիլառէլֆուսի հրամանով Աղեքսանդրիոյ Մատենադարանին համար նախ Հնդամատեանը եւ հապա Հին Կտակարանի միւս մասերը թարգմանուեցան եւ Աղեքսանդրիոյ Հրէաները դայն կը դործածէին իրբեւ ներշնչուալ մատեան, ըստ որում Երրայական լեզուն իրենց անհասկանալի դարձած էր: Եօթանասնիցի ներշնչեալութիւնը հաստատող ժողովրդական համոզում մը, կամ աւանդութիւն մը կար, թէ Պաղմէոս փափաքած էր հպատակ ժողովուրդներու օրինագրքերը ձեռք բերել: Ն. Ք. 295-285:

Ըստ ժողովրդական աւանդութեան Արիսթէաս եւ Անդրէաս պատգամաւորներ զրկուեցան Երուսաղէմ առ Նդիաղար քահանայապետ օրպէս զի ան

ղրկէ Սբ. Գրքի վաւերական օրինակ մը եւ Իսրայէլի ցեղերէն վեցական թարգմանիչներ, որոնք Աղէքսանդրեա հասան եւ Պտղոմէոսի կողմէն զրկուեցան Փարոս կղզին ուր 72 թարգմանիչները 72 օրուան մէջ լրացուցին իրենց աշխատութիւնները համանման արդիւնքով: Անշուշտ ներկայ քննադատութիւն կը մերկացնէ հրաշարտոն մասերէն եւ ձեռք բերուած հատակոտորներէն եւ գրչագրերէն կեդրակացնէ թէ, բաղմաթիւ շեղումներ ու զանցառումներ կան Եօթանասնիցի թարգմանութեան մէջ եւ կարծուածին նման արդիւնքը կատարեալ ու հարադատ չէ: Եւ Տօքթ. Ճէյմզ Մօֆֆէթ այն կարծիքէն է թէ Եօթանասնիցը Փէշիթօյի եւ ներկայ Մասօրական նախկին բնագրերէն տարբեր օրինակէ մը թարգմանուած է: Մեր գրաբարի Հին Կտակարանը թարգմանուած է Եօթանասնիցէն, թերեւս Ասորականին հետ բաղդատուելով: Արդէն աւանդութիւնը կը հաւաստէ Մեսրոպ Նշագրերու առաջին կիրառութիւնը բրաւ Ասորականէն Առակաց Գրքին թարգմանութեամբ, այդ գիրքը երկհատոր Հին Կտակարանի մը առաջին Գիրքը եւ թարգմանութեան յարմար ոճ մը ունենալով: Եսթերայ Գրքին յաւելուածական գլուխները սակայն, Ասուրոս թագաւորին, Վաշթի թագուհիին եւ աւագանիին անունները տառադարձութիւններ են Եօթանասնից թարգմանութենէն:

Եսթերայ Գրքին մէջ կը տեսնուի մասնաւորիւ Եօթանասնիցի ազդեցութիւնը: Գրքին սկիզբը երկու գլուխներու եւ Ը-էն վերջ ուրիշ գլուխի յաւելմամբ: Ազգասիրական հետք մըն ալ թողած են թարգմանիչը Աղար ամսոյն քով աւելցնելով «որ է

Հայերէն Արեգ:» Իսկ շեղում կայ Դանիէլի Գրքին Եօթանասնիցէն յաւելմամբ երից մանկանց գոհաբանական աղօթքին:

Գրաբար թարգմանութիւնը առ հասարակ հաստատրիմ է Եօթանասնիցի թարգմանութեան եւ արժանաւոր օրինակ մը բաղդատական ուսումնասիրութեան: Կ'արժէ նաեւ յաւելուլ թէ, գիտնականներէն ոմանք այն կարծիքէն են թէ մեր թարգմանիչներուն մատչելի էր Որոգինոս Հայրապետին Վեցսիւնեան (Hexapla) Հին Կտակարանը որ կը պարունակէր (1) Եբրայական բնագիրը, (2) Եօթանասնիցը, (3) Ագուլիայի թարգմանութիւնը, (4) Սիւմաքոսի թարգմանութիւնը, (5) Ալեքսանդրեանը որը գրուած էր Որոգինոսէ, (6) Թէոփրիոնի թարգմանութիւնը: (Որոգինոս ծնած էր 185 Յ. Տ.) Եւ Եղիպտոսէն Կեսարիա (Պաղեստին) արսորուած էր որ ուսած էր Եբրայեցերէնը:

Բնագրի բնորոշեան համար խղճմտալից ըզրուշութիւն բրին մեր մեծ թարգմանիչները եւ հետամուտ եղան ձեռք բերելու լաւագոյն յոյն բնագրեր, կամ Եօթանասնիցի օրինակներ Աղեքսանդրիայէն ուր զնացած էին Մեսրոպի աշակերտներէն ոմանք կատարելագործելու իրենց յունարէնի ուսումը: Իրենց ձեռքը ունեցան նաեւ օրինակ մը Եփեսոսէն, եւ ուրիշ օրինակ մը Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքէն, որոնց հետ բաղդատելով կատարելագործեցին իրենց թարգմանութեան հիանալի գործը: Աստուածաշնչագէտներ մանրադնին քննութեամբ եզրականացուցած են թէ ներկայ Եօթանասնիցի բնագրերուն եւ ոչ մէկ օրինակին բացարձակ նմանութիւնը կը կրէ Հայերէն գրաբարը, այլ թէ

բաղադրութիւն մըն է Եփեսոսեան, Աղէքսանդրեան եւ Կոստանդնուպոլսեան բնագրերէն, որոնց հետքը նշմարելի է Հայերէնին մէջ: Իսնիկէի մարգարէութիւնը կը հաւաստուի թէ առնուած է Թէոդոտիօնի թարգմանութենէն:

Նոր Կտակարանի թարգմանութիւնը յունական բնագրէն ուղղակի առնուած է, բայց Աղէքսանդրեանի եւ Արեւմտեան ուրիշ օրինակներու հետ նմանութիւն կը կրէ: Նոր Կտակարանի Հայերէնը Զ. դարուն մէջ Փէթրիթօյի հետ բաղդատուելով ինչ ինչ վերաքննութեան ենթարկուած է Հայոց եւ Ասորւոց եկեղեցական միութեան մը փորձին առթիւ: Իսկ ԺԳ. դարուն մէջ Հեթում թագաւորին Աստուածաշունչի օրինակը Վուկաթայի աղղեցութիւնը կը ցուցնէ, Սաչակիրներու աղղեցութեամբ, որը նըշմարելի էր Ոսկանի տպագրութեան մէջ: Հայերէնէն կրնայ դատուիլ չափով մը յունարէններուն բովանդակութիւնը:

* * *

ԳՐԱԲԱՐ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶԻՆ ԳԻՐՔԸ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Եւրոպացի լեզուաբան Աստուածաշնչագէտներ շատ զբաղուած են Սբ. Գրքին զբարբար թարգմանութեամբ եւ հասած են այն եզրակացութեան, թէ առաջին թարգմանութիւնը կատարուած է Փէշիթօն աւելի հին Ասորականէ մը, եւ հասցա սրբագրուած է Յունականին հետ բաղդատուելով, բայց Ասորականին հետքերը տեղ տեղ մնացած են: (Ճ. Կ. Պըրքիթ Էնսայֆլոփերիա Սագրա):

Այդ թարգմանութեան թուականը կ'երկարի՝ 398-էն մինչեւ 410, Մեսրոպի ձեռամբ եւ աշխատ-

աակցութեամբ Յովհան Եկեղեցացիի եւ Յովսէփ Բաղնացիի: Բայց պատմութիւնը կը հաւաստէ Սբ. Սահակ էր գերագոյն հեղինակը, բռնք վերջին խմբագրողը: Կոնիքեր Անդղիացի Հայագէտին վերկայութիւնն է, թէ զբարբար Աստուածաշունչի ոճի գեղեցկութիւնը եւ թարգմանութեան ճշտութիւնը չեն կրնար գերազանցուիլ: Լեզուն ոգին, (Յիմի-երս) յատկութիւնը այնպէս է որ կրնայ Յունարէնը թարգմանել լեզուն բառերու կարգովը եւ բարդ բառերը տալ իրենց համապատասխանող հայերէնով առանց ծառայական նմանողութեան եւ հայկաբանական բանաձեւն ու ասութիւնները զոհելու: Երբ տարակուսելու չենք թէ ինչ կար զբարբարի թարգմանութեան Յունարէն բնագրին մէջ, ուստի, Հայերէնը Յունարէն օրինակին հետ նոյն արժէքը ունի մեղի համար: Նոյնը ճամարիտ է քննական ուսումնասիրութեան մէջ Նոր Կտակարանի թարգմանութեան համար: Մեր պատմական աղբիւրները Կորին, Ղազար Փարպեցի եւ Մովսէս Պորենացի են: Անոնք ինչ որ կը հաւաստեն Աստուածաշունչի թարգմանութեան համար հաւաստարարկէս ընդունելու ենք թէ Հին եւ թէ Նոր Կտակարաններու համար:» (Կոնիքեր):

Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը կատարելապէս կը համապատասխանէ կատարեալ թարգմանութեան պահանջներուն, կամ սկզբունքներուն: Անդղիացի ճառագիրը Ալէքսանդր Տրէյըր Լօրտ Վուտ Հաուդի սա երեք սկզբունքները պահանջած է իր Սկզբունք թարգմանութեան գործին մէջ Աստուածաշունչ Մատեանի վերաբերմամբ: (1) Թարգմանութիւնը նախնական օրինակին կատարեալ

պատճէնը ըլլալու է: (2) Թարգմանութեան ոճը եւ գրութեան ձեւը բնագրին հետ նոյն յատկութիւնը ունենալու են: (3) Թարգմանութիւնը նախնական գրութեան սահունութիւնը ունենալու է: Այս ըսկզբունքները լիովին կը տեսնուին գրաբար Աստուածաշունչի լեզուին մէջ, ոճը պարզ ու գեղեցիկ, բովանդակութիւնը հաստատարիմ ու անթերի, եւ լեզուն սահուն եւ գրաւիչ: Որպիսի պատուական աւանդ մըն է մեղի եկած: Ըստ Կոնիբերի գրաբար Աստուածաշունչը Յունարէնին կը յարմարի ինչպէս որ ձեռնոցը մատերուն:

Բաղբատութիւն մը Յունարէն եւ Հայերէնի կը հաստատէ Հայագէտ Անգղիացիին այս կարծիքը. «որ օրինակ մեր գրաբար Հայր մերը, իր բառերու շարքով իսկ կը համապատասխանէ Յունականին, նոյնպէս ամբողջ Հին եւ Նոր Կտակարանին միւս մասերը: Եւ ինչպէս Եօթանասնիցը բառ առ բառ երբայեցեքէնը Յունարէնի փոխած է նոյնպէս գրաբարը Եօթանասնիցը եւ Նոր Կտակարանը բառ առ բառ Հայերէնի փոխած է առանց զոհելու լեզուին յատկութիւնը:

* * *

ԳՐԶԱԳՐԵՐ ԵՒ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Չորս Աւետարաններուն գրչագիր օրինակները երկաթագիր տառերով մեծ թուով կը գտնուին: Անոնք ընդօրինակուած էին եկեղեցւոյ պաշտամունքներու գործածութեան համար: Անոնցմէ երկու օրինակներ հասած են մինչեւ Խաղաղականի ամիսները եւ տեսած եմ հատ մը ի Պոսթոն, եւ կը գտնուին ի Ֆրէզնո հաւանականաբար ոչ կանխագոյն քան ԺԳ Վարը: (Ստացուածք Պատ. Վարդանեանի եւ Պրն.

Մեսրոպ Սիմոնեանի:) Ամբողջ Նոր Կտակարանի գրչագրերը ԺԳ դարէն առաջ հագուագիւտ են: Էջմիածնի թանգարանը ունի ամբողջ Աստուածաշունչ Մատեանը մագաղաթի վրայ գրուած 1151ին, եւ երկու օրինակներ թղթի վրայ գրուած 1253 եւ 1270 թռականներուն: Վենետիկի Միխիթարեաններու 1220-ի Աստուածաշունչ մը եւ Լօնտօնի Աստուածաշունչի Ընկերութիւնը 1600-ի օրինակ մը եւ Լօրտ Զաուչի թանգարանը ուրիշ օրինակ մը, բայց ոչ միւսներուն չափ հին: (Կօնիրէր):

Երանի թէ հնարաւոր ըլլար բոլոր գրչագիր Աւետարանները եւ Սուրբ Գրքին այլ եւ այլ մասերը ի մի հաւաքել, պէսպիսութիւն կամ տարբերականներ եւ ճոխացնել Աստուածաշնչագիտական մթերքը մեր եւ այլ ազգերու բանասէրներու համար. որպէս Մարկոսի Աւետարանի ԺԶ. 9-20) չորս տարբերականները մատուցին ընդհանուր Աստուածաշնչագիտութեան:

Աւագ, շատ անգին կորուստներ ունեցած ենք մարգարտակոխ աւերիչներէն որ անասնաբար յօշոտած են եկեղեցիներու խորաններէն եւ վանքերու պահարաններէն, յափշտակած թանկագին գրչագրեր եւ սրբութեան անօթներ:

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գրաբար Աստուածաշունչ Մատեանին առաջին տպագրութիւնը տեղի ունեցաւ Ամսդերտամի (Հօլանտա) մէջ 1666-ին Ոսկան Արքեպիսկոպոսին ձեռքով: Երկրորդ տպագրութիւնը կատարուեցաւ ի Կ. Պոլիս 1705-ին, իսկ երրորդը ի Վենետիկ 1733ին: Անոնք ընտանեկան յարկերու մէջ ալ կը գտնուէին

իրբեւ նուիրական գոյքեր կրօնական յարգանքի եւ ակնածութեան արժանի: Ես կը յիշեմ չորս հատորնոց Վենետիկի Բազրատունիի տպագրութիւն մը մեր ընտանեկան գրադարանին մէջ: Ասոնց հանդէպ ունէինք կրօնական ակնածութիւն եւ գրարարի թերի ծանօթութեամբ մեծ յաղթանակ կը համարէինք երբ կարող կ'ըլլայինք հասկնալ անոնց պարունակութիւնը, մանաւանդ անկանոն մատենաներու մարտական եւ վրդական հատուածներն: Ուրիշ տպագրութիւններ յաջորդած են ասոնց:

Մեզի համար շահադրդական է Գ. Պաղտատլեանի տպագրութիւնը ի Կ. Պոլիս. ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՉ ՄԱՏԵԱՆ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԿՏՈՎԱՐԱՆԱՅ ԸՍՏ ՃՇԳՐԻՏ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽՆԵԱՅ ՄԵՐՈՅ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ԵՐԱՅԱԿԱՆ ԵՒ ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԱՅ, հրատարակութիւն Աստուածաշունչի Ընկերութեան: Իր ողբացեալ վաղահաս մահուանէն առաջ Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեան զիմած էր Աստուածաշունչի Ընկերութեան որ յանձն առնու գրարար Աստուածաշունչ Մատենան անխօփօս տպել եւ աժանագին վաճառել Հայ հասարակութեան: Աստուածաշունչի Ընկերութիւնը յանձն առաւ զոհանքով տալ Ներսէս Պատրիարքին եւ շնորհած չըլլալու համար իր կազմակերպութեան օրինազօն՝ որոշեց գրարար Աստուածաշունչը հրատարակել նոյնութեամբ եւ ղեկեղել լուսանցքին մէջ Երբայականէն եւ Յունականէն տարբերականները: Դժբաղդարար Ներսէս Պատրիարքի վաղահաս մահը զրկեց այս տպագրութիւնը անոր օրհնութեան եւ վաւերացման կնիքէն: Այս տպագրութեան գործին մէջ աշխատանք բերին գլխաւորարար Տր. Էլսայազ

Իրիզ, Ամիրոսիոս Գարազաշեան եւ այլք:

ԳՐԱԲԱՐ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁԻ ԱՐԺԵՔԸ
ՄԵՁԻ ՀԱՄԱՐ

Գրարար Աստուածաշունչը յետ Յունականին, Ասորականին, եւ Լատին Վուլկաթային, թերեւ երեցագոյն թարգմանութիւնն է: Արեւմտեան Քրիստոնէութեան, Անգլիականին, Գաղիականին, ու Գերմանականին թարգմանութիւններու հետ բաղդատելով Հայկականը իր խոր ծերութեան դիրքին մէջ է: Անոր 1500 ամեակի տօնակատարութիւնները երախտագիտական ցոյցեր էին ժամանակակից Հայութեան կողմէ: Ի՞նչ էր որ կը տօնէինք այս անցեալ երկու տարիներու ընթացքին: Վերյիշենք: Սահակ-Մեարոպեան թարգմանութեամբ Աստուած Հայուն հետ Հայ լեզուով խօսեցաւ, Անով Հայը ազատուեցաւ Յունական եւ Ասորական կրօնական տիրապետութենէն: Այդ հսկայ գործը եղաւ նաեւ ազգային անկախութեան եւ միութեան խորհրդանիշը: Հայաստանը որ ըլլալու էր Արեւմտեան Ասիոյ Չուլիցերիան, ներքին պառակտումներու եւ փառանքի շարժումներու կոռուադաշտը դարձաւ եւ վերջապէս երկու հակամարտ կայսերական դրութիւններու երկանաքարերու մէջ մնաց եւ ճգմուեցաւ: Բայց Վառձապուհի քաղաքական հեռատեսութիւնը եւ Սահակ-Մեարոպի ազգասիրական եւ կրօնասիրական եռանդը ամբողջ ազգը բարձրացունցին քաղաքակրթական եւ մշակութային բարձր մակարդակի մը վրայ հակազդելով ազգին գոյութեան սպառնացող չարիքին դէմ: Սուրբ Գիրքը ազգային դաստիարակութեան եւ ինքնագիտակցութեան դասադիրքը եղաւ եւ ազգին վրայ ճշուող ծանրութիւնը

վերցնող լծակը: Հոգեւոր անօթութիւնը յազեցընող եւ ծարաւը անցնող կենաց հացն ու ջուրն էր Հայաբարբառ Աստուածաշունչ Մատենան, զոր Սահակի եւ Մեսրոպի 100 ձեռնասուն աշակերտները անմիջապէս տարին դաւառէ դաւառ այնպիսի փութաջանութեամբ մը, որ կարճ ժամանակի մէջ, հազիւ 15 տարի անցած, այդ Մատենանը ազգին սեփականութիւնը դարձաւ եւ ըստ Եղիշէի Վարդան Մաժիկոնեան, անշուշտ ոչ բացառաբար, ի մանկութենէ Սուրբ Կառկարաններուն տեղեակ էր: Ոչ մի միսիոնար աւելի խանդավառութեամբ կատարած է իր աւետարանչական գործը քան զոր կատարեցին ինքնատաք Վարդապետները, Աւետարանի լոյսը տարածելով եւ բանիմաց Քրիստոնէութիւն մը յառաջացնելով ժողովրդեան բոլոր խաւերուն մէջ, եւ խոր գրոյծելով Քրիստոնէական հաւատքը ամբողջ Հայաստանի մէջ:

Անցած են փառք, հարստութիւն, իշխանութիւն արքունիք, պալատներ, այո նաեւ հոյակապ եւ հրաշակերտ տաճարներ ու վեհարաններ: Դրացի եւ հեռաւոր կայսրութիւններու կազմակերպեալ բանակներ եւ հրոսակներ քար ու քանդ ըրած են մեր ազգային նիւթական հարստութիւնները, բայց անջինջ կը մնան մեր հոգեկան հարստութիւնները, որոնց ի գլուխ կը մնան մեր հաւատքն ու Սուրբ Գիրքը եւ անոր հետեւող Ոսկեղարու ճոխ մատենադրութիւնը: Օրհնեալ եւ պատուական ժառանգութիւն, որուն փառքն ու փայլը նսեմացած չեն այս 15 դարերու անցքով: Չորս հազար տարիներու Հայուն ազգային փառքը փչրուած ու քայքայուած եւ աւերուած եւ հողի ու փոշիի տակ թաղուած է, բայց

կ'ապրի անմահական գործը Սահակի ու Մեսրոպի, հոյակապ գործը, որ իրեն կը յանկուցանէ մեր ժամանակակից լեզուագէտներ ու բանասէրներ, որ հիացմամբ կը թափանցեն դրաբար Աստուածաշունչի ճոխ հարստութեանը:

ՍՈՒՐԲ ԳԻՐԳԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱՐԺԵՔԸ

Չարժեք Աստուածաշունչ Մատենանի արժէքը վերյիշել աւելի արժանաւոր կերպով գնահատելու առաջին թարգմանիչներու Հայուն տուած անգին պարգեւն ու ժառանգութիւնը:

Սուրբ Գիրքը բանիմաց կրօնագիտութեան դանձարանն է: Աստուծոյ Խօսքն է: Աստուած անով կը խօսի մարդկութեան, եւ Հայուն: Անոր մէջ կը գտնենք Աստուծոյ յայտնութիւնը հայերուն եւ մարդարէներուն ձեռքով: Հոն են մեր Փրկչին կեանքի պատմութիւնը եւ Առաքեալներուն կրօնական փորձառութեան եւ զարգացումի յիշատակութիւնները: Անիկա Քրիստոնէային ներշնչումի աղբիւրն է, կեանքի կանոնագիրն է:

Ուօլթըր Սքաթ նշանաւոր Սկովտիացի վիպասան-բանաստեղծը իր մահամերձ վիճակին մէջ ուղեց որ «Գիրքը» իրեն բերեն ու կարդան: Երբ հարցուցին թէ ի՞նչ գիրք կ'ուզէ, պատասխանեց թէ միայն մէկ Գիրք կայ եւ այն է Սուրբ Գիրքը:

Պօղոս Առաքեալ Տիմոթէոսի գրած Բ. Թուղթին Գ. Գլխուն մէջ կ'ըսէ. «Ամենայն Գիրք Աստուածաշունչք եւ օգտակարք ի վարդապետութիւն եւ ի յանդիմանութիւն եւ յուղղութիւն եւ ի խրատ արդարութեան, զի կատարեալ իցէ մարդն Աստուծոյ եւ յամենայն գործս բարութեան հաստատեալ:»

(Բ. Տիմ. Գ. 16-17): Առաքելաւի ոչ խօսքը 'Իս-
նիէլ Ուէպսթը աս կերպով կը բանաձեւէ:— Սը.
Գիրքը հաւատքի Գիրքն է, վարդապետութեան Գիր-
քն է, բարոյականի Գիրքն է, կրօնքի Գիրքն է եւ
Աստուծոյ մասնաւոր յայտնութեան մը Գիրքն է:

Ոչ-հաւատացեալ եւ ազատական խորհուրդնե-
րու ռազմիրայ ժան ժադ Ռուսոյ, ըսած է: «Պէտք
է խոստովանիմ թէ Սուրբ Գրքին վսեմութիւնը ին-
ծի հիացում կ'առթէ որպէս նաեւ Աւետարանի մաք-
րութիւնը սրտիս կ'ազդէ: Կարգա իմաստուն բա-
նասէրներու գործերը, անոնց ոճի պեճաբանու-
թիւնը, որչա՞փ անգոսնելի է բազդատմամբ Սուրբ
Գրքին հետ: Կարելի՞ է արդեօք որ աշխարհի պարզ
եւ աշխարհի վսեմ Գիրք մը մարդու գործ ըլլայ,
Հնարաւոր է արդեօք որ սուրբ անձը որուն անունը
արձանագրած է սոսկ մարդ մը ըլլայ: Ի՞նչ քաղց-
րութիւն եւ սրբութիւն անոր վարքին մէջ: Ի՞նչ
վեհութիւն անոր առակներուն մէջ. ի՞նչ խորունկ
իմաստութիւն անոր խօսքերուն մէջ: Ո՞ւր է մար-
դը, ո՞ւր է փիլիսոփան, որ կրնայ աշխարհի
եւ աշխարհի մեռնիլ առանց տկարութեան, առանց
անապարծութեան: Եթէ կեանքն ու մահը Սոկրատի
իմաստասէրի մը կեանքն ու մահն էին, Յիսուսի
կեանքն ու մահը Աստուծոյ մը կեանքն ու մահն
էին:»

Ահա աշխարհի Սուրբ Մատեան մըն էր որ թարգ-
մանիչ հայերը Հայուն տունին 15 դար առաջ եւ մեր
ազգը Արեւմտեան քաղաքակիրթ աշխարհի եղբայ-
րութեան մէջ մտցուցին եւ անմահացուցին զայն ա-
նոր տալով թարգմանութիւններու թագուհին եւ
Եւրոպացի բանասէրներու ուսման եւ հիացման ա-

ռարկան, ու Հմոռնանք ըսելու նաեւ մեր աշխար-
հաբար Աստուածաշունչի ստնտու մայրը:

Ի՞նչպէս կրնանք պատշաճապէս տօնել 1500 ամ-
եակը: Այս տօնական խանդավառութիւնները խո-
յանի կրակի նման վառելու եւ անցնելու չեն: Պէտք
է որ անգին ժառանգութիւնը եղող դրաբար Աստու-
ածաշունչը վերստին զնահատենք եւ մեր ընթեր-
ցումին եւ ուսման առարկան ընենք անոր մէջէն
զուրս բերելով մեծամեծ գոհարներ քաջալերու-
թեան, սփոփանքի, յոյսի, փրկութեան եւ աստուա-
ծային խոստումներու: Ազօթալից եւ ճշմարտա-
խոյր ընթերցողը պիտի զգայ թէ Աստուած է որ կը
խօսի իր հետ: Թող կարդացուի անիկայ բառարան
ի ձեռին Աշխարհաբարի եւ Անգղիերէնի հետ բազ-
մատելով: Հարիւրապատիկ պիտի վարձատրուին
ճշմարտախոյր ընթերցողին ջանքերը:

Ես հիացող մըն եմ Ոսկեդարու Հայ մատենա-
դրութեան, որուն անդրանիկն է Գրաբար Աստուա-
ծաշունչը: Սը. Գիրքը արդէն զրական անմահ
գեղեցկութեան, բանաստեղծական ամենաբարձր
թոխքի, բարոյադիտական ամենասուրբ խորհուրդ-
ներու մատեանն է: Սը. Սահակ եւ Սը. Մեսրոպ ի-
րենց դրաբար թարգմանութեան մէջ պահած են ա-
մէն չքնաղ յատկութիւն եւ ազնուութիւն: Գրա-
բարին մէջ աստուածային յայտնութեան անգին գո-
հարը պահպանող պատուական արկղ մը, տապանակ
մը կը գտնենք:

Հայ ազգը պատուած է ինքզինքը Սահակի ու
Մեսրոպի տալով Սուրբ տիտղոսը: Օրհնեալ ըլլայ
այս մեծ Հայերուն բարի յիշատակը:

Կ. Մ. ՄԱՆԱՎԵԱՆ

Ա. ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Հայկական մատենագրութեան առաջին թարգմանիչներն էին Սբ. Սահակ Պարթեւ: Սբ. Մեսրոպ Մաշթոց եւ անձիջական աշակերտներ ու աշխատակիցներ:

1. Յովսէփ Վայոց Զորցի:
2. Ղեւոնդ Վանանդեցի:
3. Եղիշկ Կողբացի:
4. Կորիւն Սփանջեղի:
5. Յովսէփ Պաղնացի:
6. Յովհան Եկեղեցացի:

ԿՐՏՍԵՐ ԹԱՐԳՄԱՆԻԶՔ

1. Մովսէս Խորենացի:
2. Մամբրէ:
3. Դաւիթ Անյաղթ:
4. Գիւտ:
5. Եղիշէ:
6. Յովհան Մանդակունի:
7. Ղազար Փարպեցի:

Բ. ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Սբ. Մեսրոպի կը վերագրուի Վրաց (Իպերեան) տառերու գիւտը, որ Հայերէնէն փոխ տրուած է եւ մերձինն նման գրեթէ 38 դրերէ կը բաղկանայ եւ ունի մեր լեզուին յատկանշական ձայները: Մեսրոպի կը վերագրուի Վրաց Սբ. Գրքի թարգմանութիւնը, Մեսրոպեան երկաթագիր նշանագրերով:

(Տառերու մասին տես

Georgia, Encyclopaedia Britannica, A. H. KRANE)

— (*) —

ՊԱՒԴԻԿԵԱՆ –
ԹՈՆԴՐԱԿԵՑԻՆԵՐՈՒ
ՇԱՐԺՈՒՄԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ
ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ
ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՄԷՋ

Յ. Տ. 700—1200

(Համառոտ Տեսութիւն մը)

Առկէ վաթսուէն եւ մէկ տարի առաջ Թիֆլիզի մէջ հրատարակուող «ՓՈՐՁ» հանդէսին մէջ Ալէքսանդր Երիցեան յօդուած մը ստորագրած է Մեր օրերու Հայ Թոնդրակեցիները (*) խորագրով որուն մէջ կը պատմէ թէ 1828-29-ին, Ռուս-թրքական պատերազմէն ետքը, խուճը մը Թրքահայեր—Կաթապետ Եպիսկոպոսի դիմաւորութեամբ — ինուսէն զաղթեցին ու հաստատուեցան Կովկասի Ախլցխա գիւղաքաղաքը: Այդ գաղթէն ութը տարի ետքը Կաթապետ Եպիսկոպոս էջմիածնի Սինողին կը տեղեկագրէ թէ Շիրակ գաւառի Արխիէլի գիւղին մէջ քսան եւ հինգ տուն Հայ գաղթականներ կան—Խը-

(*) Տես Փորձ Դ. տարի, Թիւ 10, Հոկտ. 1880 Թիֆլիզ:

նուսի Զէվիրմէ գիւղէն հոն հաստատուած—որոնք Հայ Թոնդրակեցիներ կամ Պաղիկեաններ են, եւ որոնք իր հօտին միամիտները կը մօլորեցնեն: Ուստի կը խնդրէ վերին իշխանութենէ ուսեալ քահանայ մը զրկել այդ գիւղը որ այդ աղանդաւորներու հերձուածին տարածումը արգելէ: Շատ չ'անցած եկեղեցական եւ քաղաքական իշխանութեանց կողմէ քննութեան կ'առնուի այս խնդիրը, եւ կը տեսնուի թէ այս աղանդաւորները կ'առաջնորդուին «Բանալի շշմարտութեան» անուն գրքոյկի մը ցուցմունքներով, որ իրենց հաւատոյ գիրքն է: Այս Բանալի շշմարտութեան ձեռագիրը—որ այժմ կը պահուի Էջմիածնի թանգարանին մէջ—կը բաղկանայ 150 ութածալ էջերէ: Տեղ-տեղ թերթերը դուրս հանուած են եւ բառերը քերուած. հաւանաբար այնպիսի մասեր՝ որոնք Հայաստանեայց Առաք. եկեղեցւոյ անդամներուն զայրոյթ պիտի պատճառէին, եւ իրենց ալ՝ վտանգ:

Գրքոյկը թուագրուած է այսպէս.— «'ի թուականիս Փրկչին 1872. 'ի գաւառն Տարօնոյ:» Անիկա կը պատկանի եղեր Տօնո Կիրակոսեան անուն մարդու մը, որ 1829-ին, Ռուս-թրքական պատերազմի տեսն, խնուսէն գաղթած է Արլալէլի, —Ռուսահայաստան:

Իսկոյն Երեւանի եկեղեցական խորհուրդը (Կոնսիստօրիան) կը հարցաքննէ Ալէքսանդրապոլի (այժմ Լենինական) Հայ նորադանդներէն չորս անձինք, եւ կը գտնէ թէ անոնց խոստովանութիւնները համաձայն են Բանալի շշմարտութեան վարդապետութեանց: Այդ հարցաքննուողներէն մէկը, Աւօ Մարտիրոսեան, հետեւեալ կերպով կը թուարկէ

իրեն աւանդուած կրօնական դասերը.—

«Տաք Պատուիրանքները պահեցէ՛ք որ Աստուած աւուա Մովսէսին:

«Ճանաչեցէ՛ք միայն գգրիստոս եւ Հայր Աստուածը, մնացեալ ինչքան սուրբեր կան եւ եղեալ են աշխարհիս վրայ՝ աւու են:

«Քրիստոս չէ՛ Աստուած, այլ Որդի Աստուծոյ, եւ մեր Բաքիսօսը՝ նստելով ընդ աջմէ Հօր:

«Միւռոնն Էջմիածնի սուտ է, եւ մկրտելոյն չէ Խարկաւոր. այլ երբ մի բուռն ջուր երեխայից վերայ լափէ՛ք՝ կը մկրտուի, զի Քրիստոս երամայեց ջուրով մկրտել:

«Պէտք չէ՛ ուխտի գնալ Երուսաղէմ կամ Էջմիածին:

«Մեղքը խոստովանեցէ՛ք առաջի Աստուծոյ միայն, եկեղեցիի մէջ:

«Միշտ եկեղեցի գնացէ՛ք եւ քահանային խոստովանելու ժամանակ ձեր մեղքն մի՛ ասէք, որ չ'իմանան, այլ հասարակաբար խօսեցէ՛ք:

«Միշտ եկեղեցի գնացէ՛ք որ չը լինի թէ մեր ազգն իմանայ մեր այս գործը. այլ առերես կատարեցէ՛ք ամէն ինչ. եւ այնքան ծածուկ կացէ՛ք, որ ժամանակ գտնուիմ եւ եթէ կարողացուի՝ բոլորը դարձնեմք այս հաւատքիս վերայ:»

«Եւ երդուամք որ,» *կ'ըսէ Աւօ Մարտիրոսեան*, «եթէ մեզ կտոր-կտոր անէին՝ չէինք պարտ յայտնել:»

«Խաղաղամեցի Գրիգորն ասաց թէ ահա ես խաչ, երկու ձեռքիս մում կ'պցրէք եւ երկրպագութիւն տուէք, եթէ ես կարող եմ ձեզ փրկութիւն տալ՝ այնպէս ալ խաչն եւ սուրբք կարեն:»

Կարապետ Մկրտիչեանը ըրած է հետեւեալ խոս-

տովանութիւնը .

«Արխիվէլի տիրացու Գէորգի քարոզելովը՝ Կիրակոս Քէօսէպապայանը մտաւել էր սուրբ հաւատքը . . . : Այս Կիրակոսի քարոզելովը Թարգի Սարգիս, իւր ընտանեօք, Տիւղանդ Մանուկն, Կաղզուանցի Գրիգորն՝ իւր գերդաստանեօք, երկար Յակոբն, Կաղզուանցի Աւօն եւ եւ ժողովուելով Կաղզուանցի Գրիգորի սենեակն՝ երդումով միասին որ մեր խորհուրդն ամենեւին չի յայտնեմք ունեք : Մանաւանդ նոքա ինձ հաւատացուցին թէ Քրիստոս Աստուած չէ : Ինձ հայիռել տուին խաչին, թէ ոչինչ է : Ո՛չ դաւանին Աստուածածինը կոյս, այլ ապականեալ : Ո՛չ ընդունին գրաբեխօտութիւնն նորա, այլ եւ ինչեւն սուրբ կայ՝ չ'ընդունին եւ ո՛չ նոցա բարեխօտութիւնը : Ասին թէ ծնրադրութիւնը սուտ է : Երեսն խաչ չենք հանել : Նաեւ Հայոց մկրտութիւնն եւ միւսները սուտ է : Թէ պարտիմք կրկին մկրտել, որ մեր փակտիցն վեր գայ գազանի մուկին (կնիքը) : Պահքը կուտեն : Ո՛չ ընդունին զպատարագ եւ ո՛չ զհաղորդութիւն եւ ո՛չ զխոստովանութիւն : Զկանոնադրութիւն սրբոց Հայրապետաց չ'ընդունին, աւսն, ժողովն Հայրապետաց սուտ է : Սատանայի խորհրդով կանոնք են դրեալ : Ասեն թէ աշխարհիս վերայ ճշմարիտ Քրիստոնեայք միայն մենք ենք . խնկ Հայք, Ռուս, Վրացիք եւ այլք սուտ Քրիստոնեայ են, կոպալաւ են :»

Զորրորդ խոստովանագրին մէջ՝ մասնաւորապէս նշանակելի է հետեւեալ պարբերութիւնը, Ալէքսանդր Երեցեանի խօսքով .— Կիւմրիցի Սարգիս Յարութիւնեան աւելացնում է թէ Ալվալցի տիրացու Գէորգը, որի մօտ կայ մի ձեռագիր Բանալի

ձշմարտութեան, որի մէջ բոլորը գրած . . . թէ «Բոլոր Քրիստոնեայք սուտ են, բացի Նիսմէցներէ (Գերմանացիներէ), որ ուղիղ Քրիստոնեայ են :»

* * *

Սակայն որո՞նք էին այս Թոնդրակեցիները եւ ո՞րակից ծագում առած է իրենց անունը : Աղանդաւորներ էին— մեծաւ մասամբ Հայ—որոնք ասկէ 1200 տարի առաջ էրդ դարէն մինչեւ ԺԲ—րդ դար—նախ Պաղիկեան եւ ապա Թոնդրակեցի անունով ՚ի յայտ եկան— եւ հսկայ կրօնական շարժում մը ըստեղծեցին Հայաստանի եւ Փոքր Ասիոյ մէջ եւ ամբողջ 500 տարի փոթորկեցին առանց այդ ալ Բիւզանդիոնի կայսրութեան դաւերուն եւ Պաղտատի խալիֆաներու հարստահարութեանց ենթակայ Հայ ժողովուրդը :

Նորերուս համար եթէ անձանօթ չեն Պաղիկեան եւ Թոնդրակեցի անունները, անձանօթ են սակայն, անոնց պատմութիւնն ու վարդապետութիւնները եւ այն դերը զոր անոնց վիճակուած էր խաղալ Հայ ժողովուրդի պատմութեան մէկ բաղդորոշ շրջանին :

Ասկէ 20 տարի առաջ «Հ. Կոչնակ»-ի մէջ (*) փրոֆ. Վահան Պապասինեան յօդուած մը ստորագրած է, ուր խօսելով Պաղիկեան-Թոնդրակեցիներու մասին՝ զանոնք «Եօքներարդ դարու Հայ Աւետարականներ» կոչած է : Ծիշտ նոյն տարուան «Կոչնակ»-ի մէջ Տիար Վահան Քիւրքճեան «Պաղիկեաններ եւ Հայ Բողոքականութիւնը» (**) խո-

(*) Հ. Կոչնակ, Նիւ Եորք, 1917 տարի էջ 273-279 :

(**) Անդ. թիւ 14, 23, 27 եւ 36 :

բազրով չորս յօդուածներ գրելով՝ աշխատած է ապացուցանել թէ Փրոֆ. Վ. Պապասինեանի եղբայրացութիւնները շիտակ չեն:

Սակալն Փրոֆ. Պապասինեանէն եւ Տիար Վ. Գիւրքեանէն շատ առաջ 1880-ին Կովկասահայ Ազգայնագիր Երեցեանն էր որ, ինչպէս վերը յիշեցինք — առաջին անգամ — թիֆլիզի «ՓՈՐՁ» Հանդէսին մէջ հանրային ուշադրութեան ներկայացուց այս Պաւլիկեան — թոնդրակեցիները եւ անոնց Բանալի Ճշմարտութեան անուն գիրքը՝ իրեն անոնց հաւատալից անունով: Ու անկէ վերջ էջծիածնի Գէորգեան Ճեմարանի երեւման տեսուչ Տ. Կարապետ Եպսկ. Մկրտիչեանը Die Paulizianer (Պաւլիկեանները) անուն Գերմաներէն գրքով մը Փրոֆ. Պապասինեանի ըսածներուն յարեւմտեան եղբայրացութիւններ հանած է:

Ամէնառաջին յիշատակութիւնը որ կ'ըլլայ Պաւլիկեաններու մասին Յովհաննէս Դ-րդ Օձնեցի Կաթողիկոսին կողմէն է, որ ժամանակակից ըլլալով Պաւլիկեաններուն (Յ. Տ. 719) կ'զգուշացնէ ուղղափառ Հայերը չի խոնարհել «Պաւլիկեան կոչուած աղանդին պիղծ մարդից հետ:» — «Այ է պարտ ՚ի չարապանդ Մծղնէիցն (*) տեղիս որ կոչեն Պաւլիկեանք, օքել ումեք, եւ կամ յարիլ ու խօսակից լինել եւ երթեկութիւն առնել . . . Եթէ ոք իցէ որ յարեսցի ՚ի նոսա եւ ՚ի սիրելութիւն եւ ՚ի բարեկամութիւն եկեսցէ՝ պարտի գայնպիսին խոշտանգել

(*) Մծղնէայ բառը կը նշանակէ, ըստ Վ. Գիւրքեանի, ազգապիղծ, անառակ, լկտի: Ծագում առած է Ասորերէն Մէձէլուն բառէն, որ անունն էր անբարոյիկ աղանդի մը. Հ. Յանալ, 1917 էջ 689:

եւ ծանր պատուհաս ՚ի վերայ ածել, զի զգաստասցին եւ առողջացին ՚ի հաւատս:»

Գրեգոր Նարեկացին եւ Յ. Տ. 950-ին միեւնոյն «Մծղնէայ» (**) բառը դործածած է Պաւլիկեաններու մասին, որոնք Աղուանից երկրին ու Վասպուրականի մէջ միշտ խոշոր թիւ մը կը կազմէին:

Դիւար է ըսել թէ «Պաւլիկեան» անունը ուսկից ծագում առած է: Գրեգոր Մագիստրոս իր թողթերէն մէկուն մէջ հետեւեալը կ'ըսէ անոնց մասին. «Կը տեսնեմք ահա Պաւլիկեանները, որոնք իրենց քոյրը Սամուստացի Պօղոսէն առին:» (***) Յայտնի է թէ երբ մեր Հայերէն լեզուին մէջ տալիսին գոյութիւն չունէր «օ» տառը, անոր փոխարէն, մեր Հայերը կը դործածէին «ա» երկարբառը. Այսպէս անոնք «օր» գրելու տեղ կը գրէին «ար» «հօր» տեղ՝ «հար», «Պօղոս» ի տեղ՝ «Պաղոս»: Իսկ «իկ» մասնիկը յայտնապէս փոքրութիւն ցոյց կուտայ, այսպէս, օրինակ, մանուկ — մանկիկ, քոռն — քոռնիկ, կատու — կատուիկ եւայլն: Հետեւաբար Պաւլիկն ալ Պաւղոսէն անանցած է, որ կը նշանակէ «փոքրիկ Պօղոս»: Ակնարկութիւնը, հաւանաբար վերոյիշեալ Պօղոս Սամուսագիրին կը վերաբերի, որով Պաւլիկեանները կը նոյնացուին փոլիանի (Pauliani) կոչուած աղանդաւորներու հետ որոնք Նիկիոյ Ա. Տիեզերական Ժողովին մէջ (որ գումարուեցաւ Կոստանդիանոս առաջին Քրիստոնէայ կայսեր հովանիին ներքեւ Յ. Տ. 325-ին), Ա-

(**) Հ. Բարսեղ Վ. Սարգիսեան «Ուսումնասիրութիւն Մանիքէա — Պաւլիկեան թոնդրակեցիներու աղանդին» Վենետիկ 1893:

(***) THE KEY OF TRUTH, by F. C. Conybeare; p. 148, London, 1898.

բիտսի եւ իր աղանդաւորներու հետ դատապարտուեցան եւ դար մը վերջ ցրուեցան Սիւրիոյ մէջ:

Այս Պաղիկեանները ինքզինքնին Պաղիկեան չէին անուաներ, այլ «Կաթուղիկէ Առաքելական Եկեղեցիի անդամներ»: Բայց լսելով որ իրենց թըշնամիները զիրենք ծաղրական անունով Պաղիկեաններ կը կոչէին, չի խրոչեցան այդ անունէն, այլ ընդունեցին զայն իբրեւ անուն մը որ լիովին կը բացատրէր իրենց Պօղոսին հետեւորդներ ըլլալը, սակայն ո՛չ թէ Պօղոս Սամոսաթացիին՝ այլ Պօղոս Առաքեալին, ինչ որ յետոյ պիտի տեսնենք:

Այս Պաղիկեաններու մասին մեր ծանօթութեան գլխաւոր աղբիւրները Յունական, Լատինական եւ գլխաւորապէս Հայկական աղբիւրներն են: ԳԺԲաղդարար այս երեք աղբիւրներուն հեղինակները մօտեցած են այս աղանդին եւ աղանդաւորներուն ո՛չ թէ պատմարանի անաչառ քննութեամբ՝ այլ քննադատողի եւ յարձակողի սուր զէնքերով — անէծքներով, զրպարտութիւններով եւ բանադրանքներով, որով դժուար կ'ըլլայ պատմութեան ուսանողին իր անկողմնակալ ու ճշգրիտ եղբայրութիւնը հանել:

Առաջին անգեղազրութիւնը Պաղիկեաններու —մասին—օտար աղբիւրներէ առնուած՝ «Յունարէն անանուն գրութիւն մըն է որ հրատարակուած է Գերմանացի J. Friedrich-ի ձեռքով 1896-ին Գերմանիոյ Միւնիխ Աքադեմիի Sitzungsberichte-ի մէջ, եւ որմէ Յոյն պատմարան Փոտս (Phots) *) բաւա-

(*) Կ. Պօլսոյ մէջ Պաղիկեան աղանդաւորները հալածող հաւատաքննիչներու գլխաւոր առաջնորդն էր:

կան օգտուած է, իր Ժամանակին «Ընդդէմ Մանիքեցոց», (Contra-Manichæans) անուն իր քառահատոր գիրքերուն մէջ: Ինչպէս նաեւ Պետրոս Սիկելացին, որ անձամբ այցելած է Պաղիկեաններու միջնաբերդը եղող Տիվրիկը, Յ. Տ. 868-ին, միջնորդելու վերջիններուն մօտ որ ազատ արձակեն Բիւզանդիոնէն առած իրենց զինուորական գերիները: Իր «Պատմութիւն Մանիքեցոց» անուն գիրքը ձօնուած է Պուկարիոյ Արքեպիսկոպոսին, ուր Պաղիկեանները Միսիոնարներ կը զրկէին:

Ըստ այս հեղինակներուն՝ Պօղոս Սամոսաթացին, (որ Կալինիկէ անունով Մանիքէցի կ'ընդ մը որդին էր) Իր Յովհաննէս անուն եղբօր հետ Հայաստան կուգան իբրեւ Միսիոնար, եւ կը հաստատուին Փանարիի Եպիսոփարիս գիւղին մէջ ու անկէ կ'սկսին տարածել իրենց աղանդը Փոքր Ասիոյ Յունական շրջաններուն եւ Հայ Ժողովուրդին մէջ: Սակայն այս աղանդին գլխաւոր հիմնադիրը եւ մեծագոյն առաջնորդը եղած է Էրզրումի նահանգի, Մանանգի գաւառակէն Կոստանդիանոս անուն ջորեպան մը: Օրին մէկը Պարոկական գերութենէ ազատած Ասորի եկեղեցական մը հիւր կ'ըլլայ այս Կոստանդիանոսի տունը: Վերջնոյն Հայկական անմըրցելի ասպնջականութենէն այնքան լաւ տպաւորութիւն կը կրէ, որ իր մեկնելուն ատեն անոր կը նուիրէ Նոր Կտակարան մը, եւ կը թելադրէ որ կարդայ զայն: Կոստանդիանոս, ՚ի բնէ կրօնասէր եւ ճշմարտախոյզ մէկը, մեծ յափշտակութեամբ կը սկսի կարդալ զայն եւ կ'ըմբռնէ անոր կենսատու պատգամները: Ու ինքը, ըլլալով ջորեպան մը, իր կարդացած եւ հասկցած ճշմարտութիւնները կը հաշորդէ ամենուն: Անիկա իր վարդապետութիւննե-

ըր առաւելապէս կը հիմնէ Չորս Աւետարաններու եւ Պօղոս Առաքեալի թուղթերուն վրայ: Եւ իր վերայ առնելով Պօղոս Առաքեալին ընկեր եղող Սիդոնացի անունը՝ կ'սկսի եկեղեցիներ հիմնել Քոսթրոնի, Քէօհլու-հիսարի եւ Կիպոսայի մէջ, զորոնք, Պօղոս Առաքեալի հետեւողութեամբ Մակեդոնիոյ եկեղեցիները կ'անուանէ: Իր յաջորդները կ'ըլլան Սիմոն, որ ինքզինքը Տիտոս կ'անուանէ, Կէկնէոս, (որ Հայ մըն էր) Տիմէթէոս անունը կը առնէ. Յովսէփը՝ Եպափրոդիտոս, Զաքարիա, պա՛անէս եւ Տիւֆիկոս մականուանեալ Սարգիսը: Իրենց հիմնած եկեղեցիներուն ալ Նոր Կտակարանային անուններ կը արուին: Այսպէս - Մանանաղի եկեղեցին կը կոչուի՝ Աֆիալի եկեղեցի, Արկէօնի եւ Սինօքօրի եկեղեցին՝ Կողոսացոց, Մոփսուսթային՝ Եփեսացոց եւ այլն:

Փող եւ Պետրոս Սիկիլացին հետեւեալ քանի մը դէպքեր եւ տեղեկութիւններ կուտան անոնց մասին: Կ'ըսեն թէ Էրզրումցի Կոստանդիանոսը, այս աղանդին Հայ հիմնադիրը, նահատակուեցաւ Յ.Տ. 684-ին Սիմէոն անուն Բիւզանդական պալատականի մը ձեռքով որ զրկուած էր Կոստանդին Փոկոնատոս կայսեր կողմէ այս շարժումը ճնշելու նպատակաւ: Բայց Սիմէոնը այնքան կ'աղղուի իր զօհին հաւատքէն ու քաջութենէն, որ Պոլիս վերադարձին՝ կ'փոխուի, դարձի կուգայ, կ'ձգէ իր պալատական կեանքը, կ'վերադառնայ Հայաստան եւ այդ շարժումին գլուխն կ'անցնի եւ, հոսիկ յետոյ, Յուստինիանոս Բ-րդ կայսեր հրամանով կ'մարտիրոսուի Յ.Տ. 690-ին:

12 տարի վերջ Հայազգի Պօղոսը որ այս հալածանքներէն փախած էր Եպիսոփարիս, կ'ընտրուի

Պաղիկեաններու առաջնորդը: Իր որդին Կէկնիոսը Յ.Տ. 722-ին Պոլիս կը տարուի ուր կը յաջորդի բարեկամանալ Պատկերահալածներու պաշտպան Լեւոն Իսաւորացի կայսեր: Կէկնիոսը կ'մեռնի Յ.Տ. 745-ին եւ իրեն կը յաջորդէ Եպափրոդիտոս կոչուած Յովսէփը որ կ'աւետարանէ Փոլսկիան եւ կը մեռնի Պիսիդիայի Անտիոքի մօտ տեղ մը 775-ին:

752-ին Կոստանդիանոս Ե-րդ կայսրը շատ մը Պաղիկեաններ—որոնք քաջ կուռնուէին էին — Մալաթիայէն, Էրզրումէն եւ Կիլիկիայէն թրակիա կը տեղափոխէ պաշտպանելու իր կայսրութեան սահմանները Պոլսկար եւ Սլաւոն ցեղերու յարձակումներուն դէմ:

Սակայն Պաղիկեան Հայերու կրօնական շարժումի մեծագոյն առաջնորդը եւ ամէնէն շատ գործ տեսնողը կ'ըլլայ Տիւֆիկոս կոչուած Սարգիսը, որ Թ-րդ դարու սկիզբները օգտուելով Նիկիոփորոս կայսեր բարեացակամութենէն, կ'սկսի իր առաքելութիւնը եւ Աւետարանի զիտութեամբը կը լեցնէ ամբողջ Հայաստանը: Իր թուղթերէն մէկուն մէջ, որ կորսուած է դժբաղդաբար, այսպէս նկարագրած է եղբի իր դործունէութիւնը. «Արեւելքէն Արեւմուտք, Հիւսիսէն Հարաւ վաղեցի, մինչեւ որ ծովերէս յողնեցան՝ եւ Քրիստոսի Աւետարանը քարոզեցի:» *)

Բիւզանդիոնի Հայազգի Լեւոն Է-րդ կայսրը, թէեւ պատկերահալած մէկը, չի համակրեցաւ այս Պաղիկեան Հայերուն եւ նոր հալածանք մը սկսաւ անոնց դէմ, եւ պատճառ դարձաւ յեղափոխութեան մը իրեն դէմ, Սինոսքորայի մէջ՝ ուրկէ շատերը

(*) The Key of Truth p. lii.

Մալաթիոյ քովը գտնուած Սարակինոսաց հողը ապաստանեցան: Այս Պաւղիկեան Հայերը յաջորդ 50 տարիներու մէջ այնքան զօրացան, որ շարունակ կանոնաւոր փոխ-վրէժի պատերազմ մղեցին Բիւզանդական կայսրութեան դէմ: Թէեւ իրենց առաջնորդ Սարգիսը գատապարտեց այս փոխ-վրէժի պայքարը, բայց չի յաջողեցաւ կասեցնել զայն:

Պաւղիկեաններու ամէնակատաղի հալածիչը եղաւ Թէոդորա կայսրուհին (Յ. Տ. 842-857), որ մօտաւորապէս 100,000 Պաւղիկեան Հայեր կախեց, խաչեց, ծովամօյն բռաւ կամ գլխատել տուաւ: Ազատուածները փախան, Ամարա եւ Տիվրիկ եւ հոն կազմակերպուելով Կարպիաս եւ Քրիսոքէյր անուանով հրամանատարներու ձեռքին տակ՝ սաստիկ նեղեցին Բիւզանդական կայսրութիւնը մինչեւ Յ. Տ. 873-ը, երբ Վասիլ կայսրը յաջողեցաւ սպաննել Քրիսոքէյրը եւ զբաւել Տիվրիկ միջնաբերդը եւ հիմնադրուակ կործանել զայն:

Տիվրիկի կործանումէն վերջ, սակայն, երբ հոյները կարծեցին թէ Պաւղիկեաններու կրօնական շարժումը այլեւս վերջ գտած էր, անիկա վերակազմուած ու զօրացած՝ նոր անունով մը երեւան եկաւ Վան քաղաքի Հիւսիս-Արեւմտեան կողմ գտնուած Քաջբերունեաց նահանգի Տիատին գիւղաքաղաքի քով գտնուած Թոնրակ կամ Թոնտարակ անուն անանին մէջ, եւ այդ իսկ պատճառաւ ազանդին հետեւողներն ալ Թոնդրակեցիներ կոչուեցան եւ տարածուեցան Արեւելեան Նիւրատի եւ Ալանաց երկրին մէջ: Այս ատենները Թոնդրակեցիներու ազանդը շատ զօրացաւ Բագրատունեաց նախարարութեան անուանի առաջնորդներէն Սմբատ Բագրատունի Սպարապետի առաջնորդութեան ներքեւ, որ

կազմակերպեց նոր ազանդի եկեղեցին ու անոր նուիրուած պաշտպաններէն մէկն եղաւ: Այդ իսկ պատճառաւ Հայ եկեղեցականները զինքը մատնեցին տիրող Արաբ իշխանութեան: Այնպէս որ Պաղտատի Խալիֆան, Վանի ծովակին Արեւմտակողմ գտնուած Ախլաթ բերդին մէջ գտնուած ատեն, Եմրատ Բագրատունին իր առջեւ բերել տուաւ եւ պաւստանորէն զայն չղթայի զարնելով՝ Միջագետքի Սամարա քաղաքը զրկեց, ուր Սմբատ Բագրատունի Սպարապետը — ըստ պատմիչներու, «Սուրբ Աւետարանն ու Աստուծային զիրքերը ձեռքին» նահատակուեցաւ:

Սմբատ Բագրատունիէն վերջ 170-200 տարիներու շրջանի մը մէջ եօթը յաջորդներ ունեցաւ այս շարժումը, ըստ Գրիգոր Մագիստրոսի վկայութեան, որ Միջագետքի եւ Վասպուրականի դուքսն էր, եւ որը Կոստանդինոս Մոնոքամոս կայսեր հրամանաւ եւ օգնութեամբ հարստահարեց ու կեղեքեց այս Թոնդրակեցիները Յ. Տ. 1040-ին: Այս թուականէն 50 տարի վերջ անոնք աւելի շատցան Սիւրիոյ եւ Կիլիկիոյ մէջ, ինչպէս կը վկայեն Ներսէս Շնորհալին եւ Ներսէս Լամբրոնացին:

Ժ-րդ դարուն Վասպուրականի Նարեկ վանքի վանահայր Գրիգոր Նարեկացին — Նարեկ գրքին հեղինակը — ամբաստանուեցաւ իրրեւ հետեւող Թոնդրակեցիներու ազանդին, մինչեւ որ վերջինս ստիպուեցաւ Կճաւայ վանքի Վանահօր ուղղեալ իր մէկ գրութեամբը հերքել իրեն եղած վերագրումները: ԺԱ-րդ դարուն Արիստակէս Լաստիվերդցին եւ Պօղոս Տարոնացին նոյնիմաստ գրութիւններ ստորագրած են Թոնդրակեցիներուն դէմ: Այս երկու զարեւուն մէջ (Ժ-ԺԲ) Թոնդրակեցի Հայերու պը-

րոպականոր լեցուց ամբողջ Հայաստան աշխարհը :

Եւրոպայի Սաչակիրները երբ Պաղեստին արշա-
ւեցին Ս. Երկիրը գրաւելու Սարակինոսներու ձեռ-
քէն՝ բազմաթիւ Թոնդրակեցի Հայերու հանդիպե-
ցան Սիւրբոյ եւ Պաղեստինի մէջ որոնք իրենց հին
Պաղիկեան անունովը կը ճանչցուէին : Թ-րդ դա-
րու վերջին կիսուն անոնք արդէն իսկ տարածուած
էին Պուլկարիոյ մէջ, ուր 969-ին Յովհաննէս Չմշ-
կիկ կայսրը անոնցմէ նոր դադութ մը կազմեց Փի-
լիպպէի մէջ : Սաչակիրներու արշաւանքին ժամա-
նակն էր, որ Գերման կայսրը—Ֆրէտէրիք Պարսպ-
րոսան, 1189-ին զանոնք գտաւ շա՛տ դժուար վի-
ճակի մէջ : Ասոնք էին որ հիմը դրին Պոկլուի կոչ-
ուած ազանդին Պուլկարիոյ մէջ, որ ապա սկսաւ
տարածուիլ ու հասնիլ մինչեւ Հարաւային Ֆրան-
սա եւ հոն միանալ Ալպիժէնեան կամ Գադարի ա-
զանդին, որ երկար ժամանակ անհանդիստ վիճակի
մէջ պահեց Կաթոլիկ եկեղեցին, մինչեւ որ Պապե-
րը, Սարակինոսներու դէմ եղած խաչակրութեան
յարեւմտեան խաչակրութիւն մըն ալ այս Ալպիժէն-
եաններու դէմ հանեցին, ու զանոնք ջարդ ու փշուր
րրին :

Եւրոպացի հեղինակներէն ոմանք կը հաւատեն
թէ Գերմանիոյ մէջ երեւան եկած ԺԶ-րդ դարու
Բարեկարգութեան շարժումը, որ սարսեց Պապա-
կան եկեղեցին, ու ծնունդ տուաւ Բողոքական Յա-
րանուանութեան՝ իր ծագումն ու սնունդը առաւ
Պաղիկեան—Թոնդրակեցի Հաւատաւոր ու ջերմե-
ռանդ Պրոպականութեան, որոնք լեւ ու ճիւղ,
ծով ու ցամաք կտրելով՝ Աւետարանի քարոզու-
թեամբը լեցուցին Հարաւային Եւրոպա :

ԺԲ-րդ դարէն վերջ, Հայ հեղինակներու գրու-

թեանց մէջ, այլ եւս չենք հանդիպեր Թոնդրակե-
ցիներու մասին ո՛րեւէ ակնարկութեան՝ մինչեւ ԺԷ-
րդ դարը, երբ անոնք կրկին կը յայտնուին իրենց
կեդրոնավայրին Թոնդրակի մէջ, եւ ուրկէ գաղթե-
լով Կովկաս՝ կ'ենթարկուին էջմիածնի հալածանք-
ներուն, ինչպէս տեսանք :

ԱՆՈՆՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Գալով Պաղիկեան—Թոնդրակեցիներու հաւա-
տալիքներուն՝ իրենց Բանալի ձշմարտութեան ա-
նունը գրեթէ չէր գտաւ, որուն կարելւոր մասերն ալ—
ինչպէս տեսանք — կտրուած, հանուած էին, շատ
քիչ բան գիտէնք, ի բաց առեալ այն մի քանի թըշ-
նամական փաստերէն՝ որոնք շատ ալ արժանահա-
ւատ չեն կրնար ըլլալ :

(ա) Շատերը Մանիքէցիները եւ Պաղիկեանները
կը նոյնացնեն իրարու հետ : Բայց, Պաղիկեաննե-
րը կը նոյնվէին Մանիւն, — Մանիքէցիներու առաջնոր-
դը. հետեւաբար սխալ է զանոնք Մանիքէցիներ կո-
չել : Գրիգոր Մազիստրոսը 1040-ին, կ'ամբաստա-
նէ Թոնդրակեցիները որ իբր թէ կը սորվեցնեն թէ
«Մովսէս գԱստուած չի տեսաւ Սիմա լեռան վրայ՝
այլ դելը,» ու ասկէ կը հետեւեցնեն թէ անոնք Սա-
տանան կ'ընդունին իբրեւ երկինքի ու երկրի՝ ինչ-
պէս նաեւ մարդկութեան Արարիչը :

Բանալի ձշմարտութեանը ընդհակառակն կը
սորվեցնէ թէ Ադամ ու Եւայի անկումէն յետոյ, ա-
նոնք — ինչպէս նաեւ իրենց զաւակները — Սատա-
նայի զերիներ դարձան՝ մինչեւ նորաստեղծ Ադամի
— Յիսուս Քրիստոսի—գալուստը (*) : Գրիգոր Մա-
զիստրոսը կ'ըսէ թէ անոնք Կրկնաստուածեաններ

(*) The KEY of TRUTH, pp. 10-11.

(dualist) էին: Բայց իրժէ դատ ոչ մէկ Հայ հեղինակ Պաւլիկեաններու dualism-ին վրայ չեւոյ կը դրնէ: Յովհ. Օճնեցի Կաթողիկոսը ակնարկութիւն իսկ չ'ընէր այդ մասին:

(բ) Անոնք, կըսուի, կը մերժէին կոյս Մարիամը, այլաբանելով զայն իբրեւ վերին Երուսաղէմը, որուն մէջ Յիսուս եկաւ եւ որմէ դուրս ելաւ: Եւ կը մերժէին հաւատալ թէ Ան, իրապէս, Մարիամէն մարմին առաւ: Յովհ. Օճնեցիին կը տեղեկագրէ թէ է-րդ դարուն Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ մէջ, չա-տերը կ'ընդունէին թէ Քրիստոս մարմին եղաւ կոյս Մարիամին մէջ, բայց ո՛չ ԻրՄէ, եւ ստոյգ է թէ Պաւլիկեանները կը բաժնէին այս կարծիքը:

(գ) Անոնք կ'այլաբանէին Հաղորդութեան խորհուրդը, եւ կը մեկնարանէին հաց եւ զինին, որոնց մասին խօսեցաւ Յիսուս իր աշակերտներուն, ըսե-լով, «Առէ՛ք ու կերէ՛ք», «առէ՛ք ու խմեցէ՛ք», իբրեւ պարզ խօսքեր: Հետեւաբար պէտք չէ հաց եւ զինի մատակարարել իբրեւ խորհուրդ եւ յիշատակ Քրիստոսի մահուան: Ըստ Գրիգոր Մագիստրոսի՝ Թոնդրակեցիները կ'ընդունէին թէ «Յիսուս վերջին Ընթրիքին ատեն, ո՛չ թէ պատարագ մատուցանելու մասին խօսեցաւ, այլ ամէն սեղանի մասին:» Ասկէ կարելի է հետեւցնել թէ Պաւլիկեանները պարզապէս Յոյն եկեղեցիի վերաբերեալ հաղորդութեան ծէսերն ու վարդապետութիւններն էր որ կը մերժէին: Ըստ Մագիստրոսի՝ Թոնդրակեցիները կ'ըսէին, «Մենք նիւթի երկրպագողներ չեմք, այլ Աստուծոյ: Մենք խաչը եւ եկեղեցին, ինչպէս նաեւ քահանայական շուրջանները եւ պատարագը անարժէք կը նկատենք եւ շեշտ կը դնենք միայն ներքին խորհուրդին վրայ:»

(դ) Անոնք կը յարձակէին խաչին վրայ, ըսելով թէ «Քրիստոսն է խաչը, եւ թէ մենք պէտք չէ որ խաչափայտը պաշտենք, քանի որ անիկա անձօքի գործիք մըն է:» Յովհաննէս Դ-րդ Օճնեցի Կաթողիկոսը եւ ուրիշ Հայ հեղինակներ միեւնոյն բանը կը գրեն Հայ Պաւլիկեաններու կամ Թոնդրակեցի-ներու մասին, եւ կ'աւելցնեն թէ անոնք ուր որ խաչ մը տեսնէին՝ ջարդ ու փշուր կ'ընէին:

(ե) Կ'ըսուի թէ անոնք կը մերժէին Պետրոս Առաքեալը՝ զինքը Քրիստոսաւորաց կոչելով, եւ չէին ուզեր անոր աղաչխարութիւնն ու արցունքը ան-կեղծ ընդունիլ: Եւ իրենց դրուածներէն մէկուն մէջ կ'ըսեն եղեր, «Ո՛ր Պետրոս, Էս ընկերդ Պօղոսն ալ դատապարտուեցար սխալելուդ համար, ինչպէ՞ս մարդիկ կ'ըսեն թէ Քրիստոս Պետրոսի վըրայ շինեց եկեղեցին: Տէրը չ'ըսաւ անոր Քրիստոսի պիտի շինեմ եկեղեցին, այլ ԱՅՍ ՎէՄԻՆ ՎԼԻՍ:» Ատոր համար Գրիգոր Մագիստրոսը կը տեղեկագրէ թէ Թոնդրակեցիները կ'ըսեն եղեր թէ «մենք կը սիրենք Պօղոսը եւ դուրս կը փախենք Պետրոսը:» Սակայն Բանալի շշմարտութեան մէջ Պետրոսի հանդէպ այս ծայրայեղ ատելութեան հետքն իսկ չի տեսնուիր: Հոն միայն կ'ըսուի թէ բոլոր Առաքեալները միասին կը կազմեն տիեզերական եկեղեցին եւ ո՛չ թէ Պետրոսը միմակ: Եւ Թոնդրակեցիներու ընտրութեան (Election) արարողութեան ատեն, արարողապետը կ'առնէր Պետրոսի ծիսական անուանք: Նոյնանման արարողութիւն մը գոյութիւն ունէր Գաղարիներու մէջ ժի-րդ դարուն, ուր իւրաքանչիւր երէցը (Presbyter) Պետրոս մըն էր:

(զ) Անոնք իրենց ժողովները Կաթողիկէ եկեղեցի կ'անուանէին, եւ իրենց հաւաքատեղիները՝ Ա-

գլխարաններ (Պրօուխայ) : Թոնգրակեցիները նմանապէս կը մերժէին եկեղեցի անունը տալ քարէ կամ փայտէ շինութեան, այլ իրենց խումբը, կամ հաւաքականութիւնը կ'անուանէին եկեղեցի :

(է) Անոնք շատ չեղաւ կը գնէին Մկրտութեան խորհուրդի վրայ : Ու թէեւ կը մեղադրուէին իբր թէ եկեղեցիի մկրտութեան ջուրը «պարզ լուացուելու ջուր» կը համարեն, եւ իրական ջուրը Քրիստոսը կը սեպեն որ բաւ, «Ես եմ կենդանի ջուրը», այսուամենայնիւ ոեւէ ապացոյց չունինք թէ անոնք կը խուսափէին ջուրի մկրտութենէն : Արդի Թոնգրակեցի Հայեր, որոնցմէ ոմանք դեռ կան ներկայ Հայաստանի Երեւանի գաւառին մէջ, գետերու մէջ կը մկրտուին, եւ ԺԱ-ըդ դարուն երբ Գրիգոր Մագիստրոս կը հարցնէ անոնց թէ «Ինչո՞ւ կ'անուանեն չին մկրտուիր», անոնք կը պատասխանեն, «Դուք մկրտութեան խորհուրդը չէք հասկնար : Մենք չենք անապարի մկրտուելու, որովհետեւ մկրտութիւնը մահ է :» Անոնք անտարակոյս կը յետաձգէին մկրտութիւնը, թերեւ անոր համար, որ կ'ընդունէին թէ մկրտութենէ վերջ գործուած մեղքը աններելի էր այլեւս :

(ը) Պաղիկեանները արտաքինապէս կը համակրէին տիրապետող եկեղեցիին, եւ կը հաւատային թէ Քրիստոս պիտի ներէր իրենց այդ բանը : Միեւնոյն բանը կ'ընէին նաեւ Թոնգրակեցիները, — Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցիէն չէին բաժնուեր, բայց իրենց առանձին հաւաքութիւններն ու ժողովներն ալ կը շարունակէին ունենալ :

(թ) Անոնք կը մերժէին եկեղեցւոյ կարգերը, եւ եկեղեցականներու համար միայն երկու աստիճաններ կ'ընդունէին, այսինքն Շրջիկ Աւետարանիչներ

(Գործ . ԺԹ . 29) եւ Ընդօրինակողներ, — Դպիրներ (Copyists) : Անոնք իրենց չորս գլխաւոր հիմնադիրները — Կոստանդինոսը, Պօղոսը, Տիւքիկոս մանուանեալ Սարգիսը եւ Սմբատ Բագրատունի Սարգսապետը Առաքելներ եւ մարգարէներ կ'անուանէին, տիտղոսներ՝ որոնք Բանալի ճշմարտութեան մէջ ալ տրուած են իրենց առաջնորդ ընտրուողներուն : Թոնգրակեցիները դէմ էին նոյնպէս եկեղեցական սքեմին եւ ամէնքը միատեսակ կը հագնուէին :

(ժ) Անոնք կ'ընդունէին Չորս Աւետարանները եւ թուղթերը — Յայտնութեան գիրքի բացառութեամբ թերեւ : Թէեւ Յոյն հեղինակները կը պնդէին թէ Պաղիկեանները կը մերժէին նոյնպէս Ա. եւ Բ. Պետրոսի թուղթերը :

(ժա) Անոնց Քրիստոսաբանութիւնը (Christology) հետեւեալն էր, թէ Քրիստոս խաչուեցաւ ու թաղուեցաւ եւ յարութիւն առաւ ու երկինք համբարձաւ : Քրիստոս սոսկ արարած էր, եւ «Աստուծոյ Որդի» տիտղոսը ընդունեց Աստուծոյ պատուէրները լիովին կատարելուն իբր վարձատրութիւն : Սակայն Բանալի ճշմարտութեան կ'ըսէ թէ Քրիստոս Աստուած եղաւ իր ՄԿՐՏՈՒԹԵՆԷՆ ԵՏՔԸ : Անոր՝ վասն Ս. Մկրտութեան հատուածին մէջ այսպէս կը կարդանք, «նախ, Տէրն մեր Յ. Քս. մկրտեցաւ հրամանաւ Հօրն երկնաւորի, երեսուն ամեայ, որպէս սուրբն Ղուկաս յայտնեալ գաւառնորդ . . . Արդ, ի ժամանակի կատարելութեան էառ գմկրտութիւն, էառ անդ իշխանութիւն, էառ գահանայապետութիւն, էառ գրագաւորութիւն, եւ գեղութեամբութիւն : Դարձեալ անդ ընտրեցաւ, անդ պերճացաւ, անդ պայծառացաւ, անդ զօրացաւ, անդ յարգե-

ցաւ, ա՛նդ պայմանադրեցաւ, ա՛նդ փառաւորեցաւ, ա՛նդ գովեցաւ, ա՛նդ հրնուեցաւ, ա՛նդ փայլեցաւ, ա՛նդ բերկրեցաւ եւ ա՛նդ ուրախացաւ: Իսկ արդ ա՛նդ եղեւ գլուխ երկնաւորաց, եւ երկրաւորաց, ա՛նդ եղեւ լոյս աշխարհի, ա՛նդ եղեւ ճանապարհ ճամարտութիւն, եւ կեանք. ա՛նդ եղեւ դուռն երկնից, ա՛նդ եղեւ վէմ աւյաղթելի ի դրանց դժոխաց, ա՛նդ եղեւ հիմն մերոյս հաւատոյ, ա՛նդ եղեւ Փրկչի մեզ մեղաւորացս, ա՛նդ ԼՅԱԻ ԱՍՏՈՒԱԾՈՒԹԵԱՄԲ, ա՛նդ ԿՆՔԵՅԱԻ, ա՛նդ օծեցաւ, ա՛նդ ձայնեցաւ, ա՛նդ եղեւ սիրելի, ա՛նդ եղեւ պատառեալ ՚ի երեշտակաց, ա՛նդ եղեւ Գիւտն անարատ: Նա եւս ա՛նդ զգեցաւ զուսեղէն պատմութեանն զառաջին գորկորոյս Ադամն ՚ի դրախտին:» (*)

Որով, ըստ Բանալիին, Քրիստոս այն ատեն Որդի ճանչցուեցաւ՝ երբ մկրտուեցաւ եւ երկինքէն իր որդիութիւնը վաւերացուեցաւ:

Իսահակ Կաթողիկոսէն գրուած գրութիւն մը կայ, է-րզ զարէն մնացած, որ կը կոչուի՝ «Պարսաւանք ընդդէմ Հայոց» (An Invektive against the Armenians), որուն մէջ անիկա կ'ամփոփէ Պաղկե-կաններու հաւատամքը, որ հետեւեալն է. —

(1) Քրիստոս երեսուն տարեկան էր երբ Մկրտուեցաւ. հետեւաբար անկէ առաջ մկրտուելու չէ:

(2) Քրիստոս իր մկրտութենէն վերջ չ'օծուեցաւ զմուսնով կամ սուրբ միւռնով, հետեւաբար պէտք չէ զմուսն եւ սուրբ միւռն գործածել:

(3) Քրիստոս առաջինի մէջ չի մկրտուեցաւ, այլ գետի մէջ. հետեւաբար պէտք չէ առաջինի մէջ մկրտուիլ:

(*) Բանալի ձգմարտութեան, էջ 5, 6, Լոնտոն 1868:

(4) Քրիստոս երբ մկրտուելու մօտ էր, Նիկիոյ 318 Հայրապետաց հաւատամքը չի կրկնեց, հետեւաբար անիկա կրկնուելու չէ:

(5) Երբ Քրիստոս մկրտուեցաւ, զինքը չի դարձուցին դէպի Արեւմուտք «Հրաժարիմք ի Սատանայէ» ըսելու եւ Անոր վրայ փշելու, եւ ո՛չ ալ յետոյ դէպի Արեւելք դարձուցին Աստուծոյ հետ միանալու, որովհետեւ ինքը ճշմարիտ Աստուած էր: Հետեւաբար այս բանը պարտադրելու չէ մկրտուողներուն:

(6) Քրիստոս իր մկրտութենէն վերջ չի հաղորդուեցաւ, հետեւաբար մկրտուողներն հաղորդուելու չեն:

(7) Քրիստոս, իր մկրտութենէն վերջ, միայն 40 օր ծով պահեց, եւ 120 տարիներէ ՚ի վեր այս աւանդութիւն պահուեցաւ եկեղեցւոյ մէջ: Ուստի մենք ալ 50 օր ծով կը պահենք Զատիկէն առաջ:

(8) Քրիստոս մեզի չ'աւանդեց Հաղորդութեան հորիւրդը մատակարարել եկեղեցիին մէջ՝ այլ հասարակ տան մը մէջ եւ հասարակ սեղանի մը շուրջ: Հետեւաբար Հաղորդութիւնը եկեղեցիին մէջ ընելու չէ:

(9) Ընթրիքէն վերջն էր որ մինչ իր աշակերտները կշտացեր էին, Քրիստոս իր մարմինն տուաւ ուտելու: Ուստի, ճախ կերակուր ուտելու եւ կշտանալու է. եւ անկէ վերջ՝ Հաղորդութեան Ս. հարիւրդին մասնակցելու է:

(10) Թէեւ Քրիստոս մեզի համար խաչուեցաւ, եւ տակայն չի պատուիրեց մեզի խաչը պաշտել. ուրեմն խաչափայտը պաշտելու չէ:

(11) Քրիստոս ո՛չ ուսնեց, ո՛չ շուրջաւ, ո՛չ փիւրն եւ ո՛չ ալ վեղար գործածեց. ուստի այս բանն-

րը գործածելու չեն եկեղեցականները:

Այս բոլոր ըստածներէն կարելի է եզրակացնել հետեւեալը, թէ Պաւղիկեան-Թոնդրակեցի Հայերու շարժումը, որուն համար պատմագէտ էտուրըտ Կիւլընը կ'ըսէ թէ «շարժեց Արեւելքը եւ յուսաւորեց Արեւմուտքը,» առաւելապէս ուղղուած էր Յոյն եւ Կաթոլիկ եկեղեցեաց ծիսապաշտական դրութեանց դէմ, եւ միաժամանակ բարեկարգութեան համար եղած փորձ մըն էր Հայաստանեայց Առաք. եկեղեցիէն ներս: Եւ թէ եւ իր խորքին մէջ Աւետարանական, եւ իր ընդարձակութեան մէջ ուժեղ, չի յաջողեցաւ արմատ կապել Հայ հողին վրայ եւ տալ բաղձացուած օգուտը: Նոյնիսկ իր վարդապետութիւններէն ոմանք թէ եւ յար եւ նման մեր արդի Աւետարանական ըմբռնումներուն, չառ մը կէտերու մէջ բոլորովին աննման են անոնց: Ամենայն հաւանականութեամբ Հայաստանեայց Առաք. եկեղեցւոյ լայնախոհ ազատամտութիւնը եւ ուսման արական ոգիին մերձեցումը՝ արդիւնք կարելի է համարել, որոշ չափով, այս շարժումէն վերջ որդեգրուած ներդրումիտ եւ թոյլատու ոգիին, որ զլիսաւոր յատկանիշներէն մէկն է այժմ Հայաստանեայց Առաք. եկեղեցւոյ, եւ օգնած է անոր՝ դարերով պահել իր գոյութիւնը իրրեւ առաջին ազգային Քրիստոնեայ եկեղեցին Մերձաւոր Արեւելքի մէջ:

Այսու ամենայնիւ այս Պաւղիկեան-Թոնդրակեցի Հայերու քաջութիւնը եւ հաւատքի՝ սքանչելի օրինակներու ցուցադրութիւնը ամէն գովասանքէ վեր է: Իրենց հաւատամքին եւ Քրիստոնէական վարդապետութեանց մէկ կարեւոր մասը յար եւ նրման են մեր արդի Աւետարանական ըմբռնումներուն. եւ այժմ, մենք Հայ Աւետարանականներս,

իրաւունք ունինք հպարտութեամբ յիշելու թէ Հայ Աւետարանական շարժումը օտարամուտ շարժում մը չէ ինչպէս յաճախ մեր երեսին կուտան Առաք. եկեղեցւոյ մեր եղբայրները, այլ ծագում առած է Հայաստանի մէջ, Հայ հողին վրայ 1250 տարուան պատկառելի անցեալի մը մէջ: Իբր ազգ առաջին անգամ Քրիստոնէութիւնը ընդունողները Հայեր էին: ԺՁ-րդ դարու Բարեկարգութեան շարժումը սկսողները, ամենայն հաւանականութեամբ, այս Հայերն էին Պաւղիկեան-Թոնդրակեցի անուններու տակ: Մեր Անի մայրաքաղաքը «1001 եկեղեցիներու» անունով կը ճանչցուէր միջին դարերու մէջ: Իսկ ԺԹ-րդ դարու վերջերը եւ ներկայիս մանաւանդ, Հայ ազգը — իր մարտիրոսներով ու նահատակներով — ծանօթացուցած է ինքզինքը աշխարհի: Կրօնքը անցեալի ամէնափառաւոր կտակը եղած է Հայ ազգին: Նահատակ ազգի մը մնացորդներս մոռնալու չենք այս անվիճելի իրողութիւնը, եւ աշխատելու ենք միշտ բարձր պահել Հայ անունն եւ Քրիստոնէական կրօնը:

Ֆաուլըր, Քալիֆ.

ԱՐՍԷՆ Ա. ԿԵՕՐԿԻՋԵԱՆ

— (*) —

ՀԱՅ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊՏՈՒՂՆԵՐԸ

Հայ Աւետարանական շարժումը ինչո՞ւ եւ ի՞նչ պէս ծագում առաւ, ասիկա մեր նիւթի սահմանէն դուրս կը մնայ: Խորհողներ եղած են եւ կան, որոնք կը խորհին թէ Հայ Աւետ. շարժումը Հայ աղօթիչ համար օգտակար եղած չէ. միւս կողմէն, խորհողներ ալ կան, որոնք կը խորհին թէ Հայ Աւետ. շարժումը հայութեան համար ոչ միայն օգտակարութիւն ունեցած է, հապա մեծ օրհնութիւն մը եղած է: Հայ Աւետ. շարժումը քննադատողներ, միայն ազգայնական տեսակէտէ է որ անոր վրայ կը յարձակին, բոլորովին անտեսելով այն բազմաթիւ առաւելութիւնները եւ բազմապիսի օգտակարութիւնները, որոնք ծնունդ առած են Հայ Բողոքականութեան ծոցէն: Թէ որ Հայ Աւետարանականներ ազգայնական զգացումով բաղդատարար թոյլ եղած են, ատոր գլխաւոր պատասխանատուն ո՞վ եղած է, այս մասին, քիչ ետքը, մի քիչ լսելիք պիտի ունենամ:

Մեր Տէրը ճշգրիտ եւ տիեզերական սկզբունք մը մէջտեղ դրաւ երբոր ըսաւ, «իրենց պտուղներէն պիտի ճանչնաք զանոնք»: Ուե՛է շարժում կամ կադմակերպութիւն կրնաս լաւագոյնս դատել իր պտուղներէն: Եթէ պտուղները լաւ եղած են, ըսել է թէ շարժումը լաւ եւ օգտակար եղած է, եթէ պտուղները գէշ եղած են, ըսել է թէ շարժումը գէշ եւ վնասակար եղած է: Ասոր համար մեր արգիւ ուսումնասիրութեան առարկան պիտի ըլլայ «Հայ Բողոքականութեան Պտուղները»: Պտուղները տեսնե-

լէն վերջը, կը ձգենք որ ամէն անձ իրեն համար տայ արդար վճիռը:

Բուն նիւթիս չանցած պարտք կը համարեմ պարզել սա կէտը թէ Ամերիկեան Միաբօնարներ ռեւէ կերպով պատասխանատու եւ աշխատելի չեն, Հայ Բողոքականութեան Մայր մարմինէն եւ եկեղեցիէն անջատուելուն համար: Պատմական տուեալներ եւ իրողութիւններ, ամենց կողմէն տածուած այս վազափարը չեն հատատեր: Ճշմարտութեան փրոյն համար պէտք է շատ որոշ կերպով գիտնանք թէ Միաբօնարներ Հայերը հաւատարիտ ընելու չեկան, ոչ ալ զատ եկեղեցի մը հաստատելու զազափարը ունէին ի սկզբանէ: Արդարեւ, առաջին Միաբօնարները հակառակ էին եկեղեցիին մէջ բաժանում յառաջ բերելու, եւ անոնց բուն փափաքն էր Մայր եկեղեցիին մէջ նոր բարեկարգութիւն եւ կենսունակութիւն մը յառաջ բերել: Առաջին Միաբօնարներէն, Մր. Կուտէլ ըսած է, “We tell them frankly, you have sects enough among you already, and we have no design or setting up a new one, or of pulling down your churches or drawing away members from them in order to build up our own.” As helpers, never as antagonists, the missionaries of the American Board went to meet the Armenian people and their Church.

Սակայն՝ քանի Միաբօնարներ անհատներու հետ տեսնուեցան, եւ Աւետարանի լոյսով անոնց միտքերը լուսաւորեցին, անոնք ինքնաբերաբար տեսնեցին աւելորդապաշտական բաները, որոնք մուտ դործած էին Մայր եկեղեցիին մէջ, եւ անոնք պահանջեցին որ այդ մասին բարեկարգութիւններ տեղի ունենան: Եւ հազիւ թէ բարեկարգութիւնն պահանջը ներկայացուեցաւ, Մայր եկեղեցիի առաջ-

ւակներու ծառայութենէն զրկուած են. եւ վերջէն ալ զիրենք պախարակած են իրենցմէ բաժնուէնուն եւ զիրենք չսիրելնուն համար:

Ժամանակը կը լուծէ եւ կը հարթէ անցեալին մէջ գործուած շատ մը սխալները: Բարեբաղդաւրաւ, Մայր Եկեղեցին տեսած է անցեալին մէջ իր գործած սխալները, եւ Բողոքական համայնքին հանդէպ աւելի թոյլատու եւ մտերմական դիրք մը բռնած է: Եւ Բողոքականներն ալ փոխադարձաբար Մայր Եկեղեցիին հանդէպ աւելի բարեացակամ եւ համակիր դիրք մը կը բռնեն, եւ թէպէտեւ զեռ միաձուլուած չեն, բայց երթալով իրարու կը մօտենան, եւ իրարու կ'երկարեն սիրոյ եւ գործակցութեան ձեռքը:

Թիւրքիոյ մէջ Աւետարանական շարժումի ծաւալումը խիստ ուշադրաւ եւ հետաքրքրական է: Եւրանի թէ ժամանակ ունենայինք այդ պատմութեան մի ամփոփ նկարագրականը ընելու: Սակայն ըստիպումը ենք նիւթին այս մասը բոլորովին զանց առնել, եւ անմիջապէս անցնիլ մեր բուն նիւթին:

Հայ Բողոքականութեան պտուղները ինչ եղան: Արտաբերուած պտուղներէն մի քանի հասարակիր-ճօրէն թուեմ:

1. Բողոքականութիւնը, մէկ դարէ պակաս չըրջանի մը մէջ, աչքառու եւ խոշոր համայնք մը յառաջ բերաւ: Հայ Աւետ. համայնք մը ստեղծուեցաւ, Թիւրքիոյ մէկ ծայրէն մինչեւ միւս ծայրը, տարածելով իր ճիւղերը ամէն մէկ նահանգ: Այս համայնքի թիւին եւ ծաւալին մասին, Ամերիկեան Պօրտ Ընկ.եան 1910-ի վիճակագրութիւնը հետեւեալ թիւերը կուտայ:—

MISSIONS:— European Turkey; When established 1859

Number of stations 5, Outstations 51, Places of meeting 57, Organised churches 19.

Western Turkey; Established 1819, Number of stations 8, Outstations 98, Places of meeting 126, Organised churches 44.

Central Turkey; Established 1847, Number of stations 4, Outstations 56, Places of meeting 46, Organised churches 33.

Eastern Turkey; Established 1836, Number of stations 5, Outstations 109, Places of meeting 84, Organised churches 45.

MISSIONS (cont.):— European Turkey; Communicants 1,454, Adherents 4,047, Sun. School membership 2,512, Native contributions \$7,692, Total native laborers, 109.

Western Turkey; Communicants 4,704, Adherents 16,771, Sun. School membership 10,981, Native contributions \$72,238, Total native laborers 408.

Central Turkey; Communicants 5,561, Adherents 15,228, Sun. School membership 24,479, Native contributions \$30,227, Total native laborers 320.

Eastern Turkey; Communicants 3,050, Adherents 14,132, Sun. School membership 7,134, Native contributions \$17,552, Total native laborers 304.

Ըսել է թէ 1910-ին, ամբողջ Թիւրքիոյ մէջ կային, 22 Միսիօնարական կայաններ, 314 ենթակայաններ (Outstations), 313 ժողովատեղիներ, 141 կաղմակերպեալ եկեղեցիներ, 14369 հաղորդական անդամներ, 50,178 ժողովուրդ (adherents), 45,106 Նիւր. Դպրոցի ուսանողներ, 127,709 ասրբի հոգեւոր տուրք տեղացիներէն, 1,144 տեղացի գործիչներ, որոնց 88 հասարակականութեան պաշտօնականներ էին:

Այս վիճակագրութիւնները բաւական ուշագրաւ եւ պատկառելի թիւ մը կը ներկայացնեն, եւ կը պատկերացնեն մարմին մը որ լաւ կազմակերպուած, դործօն, ուժեղ եւ յարաճուն է: Անդոսնուած ու հալածուած պզտիկ խումբ մը, մէկ դարու ընթացքին եղաւ յարգուած եւ աչքսուռ կադմակերպութիւն մը, որ առաջնակարգ գիրք կը գրէրաւ: Զատ մը ասպարէզներու մէջ, մոնտաւանդ իմացական եւ հոգեւոր մարդերու մէջ:

2. Հայ Բողոքականութիւնը Հայութեան տուտ գարոց եւ դաստիարակութիւն: Երբոր առաջին Միսիօնարները թիւրքիոյ մէջ ոտք կոխեցին, ալբերու համար շատ քիչ գարոցներ կային. եւ անոնք ալ մեծաւ մասամբ նախնական, իսկ կիներու համար մէկ գարոց իսկ չկար. եւ անոնք ամբողջ թիւրքիոյ մէջ չկրցան գտնել մէկ Հայ կին մը, որ կրնար դրել ու կարգալ: Յայտնապէս՝ գարութիւնը կիներու համար չէր, անոնք ընկերութեան բանուորները, բեռնակիրները եւ խաղալիկներն էին:

Առաջին օրէն Միսիօնարներու դործը եղաւ գարոցներ բանալ, եւ ժողովուրդին միտքը եւ հոգին լուսաւորել, եւ զանոնք ազատել տգիտութեան ու նախապաշարութի գերութենէն: Բողոքականութիւնը ուր որ գնաց, հոն գարոց հաստատեց: Եւ քանի Հայ ժողովուրդին մէջ ուսման եւ գիտութեան փափաքը աւելցաւ, գարոցներն ալ աւելցան, դարգացան, մինչեւ որ երկրի կարեւոր կեդրոններուն մէջ Գոլէճներ հաստատուեցան, որոնք եղան լուսոյ ու դաստիարակութեան վառարաններ ու ներշնչարաններ: Առաջին հաստատուած գարոցներէն մին եղաւ՝ Տր. Սայրբա Համլինի հիմնադրած «Պէպէկ» ձեռարանը, որ գիտութիւն ուսուցանելէ դատ, մաս-

նաւորապէս նպատակ ունէր հոգեւոր պաշտօնեաներու պատրաստութիւնը: Յետոյ, Պօլիս Աստուածարանական դաստիարակութեան համար յարմար կեդրոն մը չնկատուեցաւ, եւ դաւառին մէջ աստուածարանական գարոցներ հաստատուեցան ի Սարբերդ, Մարգուան, Մարաշ եւ Մարտին, եւ այս գարոցներու մէջ պատրաստուեցան ապագայ հոգեւոր պաշտօնեաները: Պէպէկի ձեռարանը գոցուեցաւ 1862-ին եւ յաջորդ տարին հիմնադրուեցաւ Բոսպօրի Գոլէճը, որուն շէնքերը դործածութեան մէջ դրուեցան 1871-ին: Այնթապի Կ. Թ. Գոլէճը հաստատուեցաւ 1874-ին, Տօզ. Թրօպրիճի ձեռամբ: Երբեք թիւ չիբաւ Գոլէճը՝ 1878-ին: Երբեք թիւ Աստուածարանական ձեռարանը հաստատուած էր ասկէ բաւական առաջ, եւ Քրօսպի Հ. Հուրլըրի առաջնորդութեան տակ, անկա 1884-ին, արդէն 48 շրջանաւարտ երիտասարդներ տուած էր Հայ Աւետարանականութեան: Պէյրութի «Սիրելն Փրօթէսթանդ Գոլէճ»ը աւելի կանուխ հաստատուեցաւ, 1864-ին, Տր. Տէնիլը Պիսի ձեռամբ: Պարբերաբար հաստատուեցան նաեւ Զմիւրնիոյ «Ինթըրնէշնէլ Գոլէճ»ը Մարգուանի «Անաթոլիա Գոլէճ»ը, եւ Տարսոնի «Սէյնթ Փօլ Գոլէճ»ը: Յետոյ հաստատուեցաւ Գոնիայի Գոլէճը, Տօզ. Հայկազեանի ձեռամբ: Կրթութեան այս բարձրագոյն կեդրոններուն օգտակարութիւնը եւ ազդեցութիւնը բաւերով ունէր կարելի չէ: Այս Գոլէճները իսկապէս րացատրել կարելի չէ: Այս Գոլէճները իսկապէս ազդեր կերտեցին, անոնց ուղղութիւն տուին, անոնց ճակատագիրը դարձնեցին: Եւ ոչ միայն ուսանողները, հապա նաեւ ընդհանուր ժողովուրդը անոնցմէ օգտուեցան: Այս Գոլէճները ընդհանուր համայնքին վրայ խորունկ ազդեցութիւն թողուցին,

ժողովուրդին մէջ ուսման ու հմտութեան փափաքը ստեղծեցին, եւ ժողովրդական դաստիարակութեանց միջոցաւ, ընդհանուր ժողովուրդի իմացական մակարդակը բարձրացուցին: Այս Գոլէճներէն շրջանաւարտող ուսանողները, իրենց հմտութիւնը իրենց խելճ ու զրկեալ ժողովուրդին տալու իղձով եւ փառաստենչութեամբ տոգորուած էին: Եւ անոնցմէ շատեր դացին իբր դաստիարակներ, գիւղերու եւ աւաններու մէջ, եւ մեծ գոհովութեամբ ու անձնուիրութեամբ, կրթութեան լոյսը սփռեցին այդ միջին ու մոռցուած անկիւններու մէջ:

Իգական սեռի դաստիարակութեան մասին արդէն քիչ առաջ յիշատակութիւն մը ըրի: Կիները բուրովին զուրկ էին կրթութեան արտօնութենէն: Բողոքականութիւնը անոնց առջեւ ալ բացաւ դաստիարակութեան դուռը եւ անոնց ալ ընծայեց միեւնոյն բարիքները, որոնք ցարդ միայն այրերուն վերապահուած էին: Առաջին աղջկանց ճեմարանը բացուեցաւ Ձմիւռնիոյ մէջ՝ 1836-ին: Բերայի աղջկանց գիշերօթիկ դպրոցը հիմնուեցաւ 1845-ին: Եյնթապի Աղջկանց ճեմարանը սկսաւ 1860-ին: Պոլսոյ Աղջկանց գիշերօթիկ դպրոցը, որ վերջէն կոչուեցաւ «Էմէրիֆըն Գալէն ֆօր Կըրլզ», բացուեցաւ 1872-ին: Պարբերաբար, Ատաբաղարի, Խարբերթի, Մարաշի, Մարգուանի եւ ուրիշ կեդրոններու մէջ հաստատուեցան աղջկանց բարձրագոյն վարժարաններ եւ Գոլէճներ: Եւ աղջիկներու դաստիարակութեան իրաւունքը հաստատուեցաւ, իգական սեռի մակարդակը զգալապէս բարձրացաւ, եւ անոնց ազատագրութիւնը ապահովուեցաւ:

Թիւրքիոյ մէջ դաստիարակութեան ծաւալին մասին հետեւեալ վիճակագրական թիւերը կրնան

դադարաւոր մը տալ: 1910-ին, Թիւրքիոյ մէջ կային, 5 աստուածաբանական ճեմարաններ՝ 25 ուսանողներով. 7 Գոլէճներ՝ 1,300 ուսանողներով, 43 գիշերօթիկ եւ բարձրագոյն վարժարաններ՝ 3,282 աշակերտներով, 417 այլ դպրոցներ՝ 24,716 աշակերտներով: Ըսել է թէ ընդամենը, Բողոքական դպրոցներու մէջ կ'ուսանէին 30,000-ի մօտ երկու ուսանողներ:

Բողոքականութիւնը ոչ միայն Բողոքական Համայնքը դաստիարակեց, Հապա անուղղակի Լուսաւորչական Համայնքն ալ դաստիարակելու համար գրգիռ մը եղաւ: Բողոքականաց դպրոցներ, օրինակ, ներշնչում, միտում եղան, մեր Լուսաւորչական եղբայրներուն. անոնք ալ տեսան կրթութեան արժէքը եւ կարեւորութիւնը, եւ իրենց կրթական հաստատութիւնները շաղկուտեցին, կանոնաւորեցին, զարգացուցին, բարձրացուցին:

Ահա այս կերպով Բողոքականութիւնը անուշ ժողովուրդ մը՝ ուսեալ չինեց, ոչ-կրթեալ ժողովուրդ մը կրթեալ չինեց, խաւարած ժողովուրդ մը լուսաւորեալ չինեց: Ոչ մէկ ժողովուրդի մէջ, իմացական մակարդակը այնքան սրընթաց եւ զարմանալի կերպով բարձրացած է, որքան Հայութեան մէջ: Եւ Հայութիւնը այս անօրինակ յառաջդիմութիւնը կը պարտի Բողոքականութեան:

3. Բողոքականութիւնը Հայութեան տուաւ դաստիարակութեան գիրք եւ գրականութիւնը: Միսիօնարներ առաջին օրէն իսկ ըմբռնեցին գրականութեան կարեւորութիւնը եւ համոզուեցան թէ դրուած ճշմարտութիւնն է, ժողովուրդը կրթելու, լուսաւորելու, աւետարանելու լաւագոյն միջոցը: Ուստի առաջին Միսիօնարներու գալէն երկու տարի

վերջը, 1822-ին, կը տեսնենք տպարանի մը հաս-
տատութիւնը Մալթա կղզիին վրայ, ինչու որ Թիւր-
քիոյ մէջ ոեւէ տեղ տպարանի հաստատութիւնը ա-
պահով չէր: Եւ հոն Միսիօնարներ սկսան տպել
Իտալերէն, արդի Յունարէն եւ հայատառ Թուրքե-
րէն բարբառներով: Տասը տարուան ընթացքին այս
տպարանէն դուրս եկած էին 350,000 հրատարակու-
թիւններ, գրքեր, Սր. Գրքեր, տետրակներ, թեր-
թիկներ: Անշուշտ, ասոնց ամէնքն ալ կրօնական
հանգամանք ունէին. եւ քանի ժողովուրդը կը կար-
դալին այս բաները, անոնց մտքերը կը բացուէին
եւ հոգիները կը լուսաւորուէին: 1833ին տարագա-
ները բաւական բարեփոխուած էին, այնպէս որ
Մալթայի այս տպարանը Պէյրութ փոխադրել ա-
պահով նկատուեցաւ:

Թիւրքիոյ մէջ առաջին տպարանը հաստատուե-
ցաւ Զմիւռնիոյ մէջ, 1826-ին: Որը վերջէն փոխա-
դրուեցաւ ի Պոլիս, եւ Պայալ Հաուսը հանգիստցաւ
միսիօնարական գործին ու տպագրական ձեռնարկին
կեդրոնաւայրը: Հոս Սր. Գիրքը թարգմանուեցաւ
Թուրքերէնի եւ աշխարհարար Հայերէնի: Այս գոր-
ծին մէջ Անգղիական եւ Ամերիկեան Սր. Գրոց Ըն-
կերութիւնները, իրենց աշխատակցութեան ու նը-
պաստի կարեւոր բաժինը բերին: Եւ Սր. Գիրքը
չառ աժան գինով, եւ յաճախ ձրիարար, ժողովուր-
դին մէջ ցրուեցին. եւ ժողովուրդն ալ զայն անյապ
տեսչով կարգաց. եւ Սր. Գիրքը ժողովուրդին հա-
մար եղաւ նոյն ատեն, դասագիրք, դասարան եւ
դաստիարակ: Եւ ժողովուրդը Սր. Գիրքը ուսանե-
լով, մատուրապէս կրթուեցան ու լուսաւորուեցան,
եւ հոգեւորապէս ներշնչուեցան, մարդուեցան, վե-
րանորոգուեցան: Կիներու դպրոցներուն մէջ «Պայ-

ալը Ուսմըն»ներ պատրաստուեցան, որոնք սկսան
Սր. Գիրքը ծանօթացնել իրենց քոյրերուն, եւ Սր.
Գիրքը ուսուցանել Հայ կիներուն թէ՛ առանձնապէս
եւ թէ՛ խմբովին: Սր. Գիրքը առաջին Բողոքական-
ներուն ամէնէն շատ սիրած եւ կարգացած գիրքն
էր: Թէ որ Միսիօնարներ, Սր. Գիրքը մեղի մեր
հասկցած լեզուով տալէ զատ ուրիշ ծառայութիւն
մը մատուցած չըլլային, ասիկա ինքնին բաւակա-
նաչափ մեծ եւ արժէքաւոր ծառայութիւն մը եղած
սլորտի ըլլար:

Յիւրի մի պատերազմէն անմիջապէս վերջ, Տօգ.
Տուայթ սկսաւ հրատարակել «Աւետարեք» կիսամս-
եայ պարբերաթերթը, որ եղաւ Բողոքականութեան
պաշտօնական օրկանը, եւ շիճիչ ու դաստիարակիչ
դեր մը խաղցաւ, Հայ հասարակական կեանքին մէջ:

Բողոքական տպարաններէն դուրս եկան անթիւ
գրքեր, դասագրքեր, տետրակներ, թերթիկներ, եւ
ամէն տեսակէն առողջ եւ օգտակար գրութիւններ,
որոնց էջերը միլիոններու կը հասնին: Այս յորդա-
հոս տպագրութիւնները չէին կրնար իրենց կրթիչ ու
աղնուացուցիչ ազդեցութիւնը չթողուլ Հայ հա-
մայնքի վրայ:

4. Բողոքականութիւնը նոր եւ դարավեր-
ջիկ հիւանդանոցներու հաստատութեամբ, Հայ ժո-
ղովուրդին Ֆիզիքական վիճակը բարւօքեց, եւ ա-
նոնց սորվեցուց առողջապահական սկզբունքները:
Միսիօնարաց զալէն առաջ, Թիւրքիոյ մէջ, մանա-
ւանդ ներքին դաւաններու մէջ չկար ոեւէ կանոնա-
ւոր բժշկի եւ հիւանդանոց: Եւ առողջապահական
կանոններու մասին սոսկալի տգիտութիւն կը տի-
րէր: «Ազար սու քիր թութմազ» ասացուածը ժո-
ղովուրդի ծայրահեղ տգիտութեան արտայայտիչն

է: Դար մը առաջ շատեր «միքրոպ» բառը լսած չէին, եւ հիւանդութեանց ինչպէս փոխանցուիլը չէին գիտեր: Եւ այս տգիտութեան պատճառաւ անթիւ հոգիներ ժանտախտներու եւ վարակիչ հիւանդութեանց զոհ կ'երթային:

Միսիօնարներ անգին ծառայութիւն մը մատուցին Հայ Ժողովուրդին, անոնց տալով հմուտ բժիշկներ եւ բժշկական գիտելիքներ: Առաջին Միսիօնարներէն ոմանք բժիշկ-միսիօնարներ էին, եւ անոնք ժողովուրդը կրթեցին առողջապահական ըսկզբունքներու մէջ: Եւ անոնք կարեւոր կեդրոններու մէջ, խոշոր, մաքուր, դարավերջիկ հիւանդանոցներ բացին, եւ անթիւ հոգիներու ձրխաբար ծառայեցին, առանց յարանուանական խտրութեան: Այս բժիշկներէն ոմանք, ինչպէս Տօգ. Շէփըրտ, Տօգ. Տատ, Տօգ. Ըշըր, իրական եւ անձնուէր սուրբեր էին, որոնց յիշատակը խնկելի եւ անմոռաց պիտի մնայ մինչեւ վերջը:

Ամերիկեան գեղեցիկ հիւանդանոցներ կառուցուած էին հետեւեալ քաղաքներու մէջ.՝ Վան, Էրզրում, Մարտին, Տիարպեքիւր, Պարբերդ, Մարզուան, Սիվաս, Թալաս, Ատանա, Այնթապ:

Հիւանդապահութիւնը պատրաստելու համար «Training School»-ներ հաստատուած էին ի Վան, Մարզուան, Կեսարիա, Պարբերթ եւ Այնթապ:

Թիւրքիոյ համար տեղացի հմուտ բժիշկներ պատրաստող լաւագոյն բժշկական դպրոցը հաստատուած էր ի Պէյրութ, ուրկէ կրթեալ բժիշկներ գացին ամէն կողմ, բժշկական եւ առողջապահական գիտելիք տարածելով բոլոր ժողովուրդին:

Ե. Բողոքականութիւնը ծառայեց Հայութեան, խեղճ եւ կարօտ Հայերուն նպաստներ բաշխելով,

եւ բիւրաւոր Հայերը ազատելով ստոյգ կորուստէ: Երբոր Հայկական պատմութիւնը աչքէ կ'անցնենք, կը տեսնենք որ ամէն մի քանի տարի անգամ մը դժբաղդութիւն կամ աղէտ մը եկած է մեր գլխուն: Կ'երեւի թէ մենք սկիզբէն ի վեր դժբաղդ ազգ մը եղած ենք, չարաբաղդ երկրի մը մէջ: Մեր վրայ իբարու ետեւէն եկած են ժանտամահեր, ժանտախտներ, սովեր, տառապանքներ, հարստահարութիւններ, ջարդեր, տարագրութիւններ, եւն. եւ մեզ ձրգած են մերկ եւ բաղմակարօտ: Այս բոլոր դժբաղդութեանց մէջ Միսիօնարներ մեզի կարեկից եւ բարեկամ եղած են, մեզի տէր եւ պաշտպան կանգնած են, եւ ամէն կերպով ջանացած են մեր վէրքերը ամոքել եւ մեր կարօտութիւնները լեցնել: Եթէ Միսիօնարաց այս օղնութիւնը մեզի չհասներ, բաղմաթիւ Հայեր, որոնք այսօր կ'ապրին, կորսուած պիտի ըլլային: Միսիօնարներն էին որոնք մեր հազարաւոր անտէր որբերը հաւաքեցին, եւ անոնց կերակուր եւ կրթութիւն տուին: Միսիօնարներն էին որ մեր վտարանդի Հայութեան բեկորները ազատեցին եւ խնամեցին: Անոնք միլիօնաւոր տղարներու համոզող նպաստներ բաշխեցին, եւ առանց կրօնական ու յարանուանական խտրութեան, եւ առանց ջանք մը թափելու որ այս միջոցաւ նպաստը նկատները հաւատաւորի բնեն: Հայութիւնը, եթէ ոչ ուրիշ բանի համար, գոնէ այս հսկայ օղնութեան համար, այս մարդասիրական ծառայութեան համար, պէտք է երախտապարտ ըլլայ Ամերիկեան միսիօնարութեան:

Ե. Բողոքականութիւնը Հայերը յարբերութեան մէջ դրաւ արեւմտեան քաղաքակրթութեան ու բարձրագոյն մշակոյթի մը հետ: Ասիկա այնքան ծա-

նօթ եւ ինքնայայտ իրողութիւն մըն է, որ պէտք չեմ տեսներ խնդիրը ընդլայնել: Բաւ է ըսել որ Միսօնարներու գալովը, մեր ճաշակը զարգացաւ, մեր կենցաղավարութիւնը բարեփոխուեցաւ, մեր ապրելու մակարդակը բարձրացաւ, եւ մենք տիրացանք Արեւմտեան մշակոյթի լաւագոյն առաւելութիւններուն:

7. Բողոքականութիւնը մեզ ծանօթացուց Ամերիկայի հետ, եւ Ամերիկայի ճամբան մեր առջեւ բացաւ: Ասիկա եղաւ Միսիօնարներու գալուն անուղղակի բարիքներէն մին: Փանի մեր երկրին մէջ տնտեսական տալանապը եւ քաղաքական հալածանքը սաստկացաւ, շատ մը Հայեր Թիւրքիայէն փախան եւ Ամերիկա ապաստանեցան, ազատութեան եւ առատութեան այս երկիրը: Եւ հոս եկողները ոչ միայն աղէտներէ ազատեցան, հապա այս երկրի մէջ յառաջ գացին եւ նիւթապէս բարգաւաճեցան: Թէ որ Միսիօնարներ մեր երկիրը եկած չըլլային, բազմաթիւ Հայեր, որոնք այսօր ողջ եւ գոհ են այս երկրին մէջ, շատոնց փճացած սիրտի ըլլային: Մեր այսօրուան գոյութիւնը եւ բարօրութիւնը կը պարտինք Ամերիկեան Միսիօնարութեան:

8. Հայ Բողոքականութիւնը Հայութեան մէջ հոգեւոր նոր կեանք մը ներմուծեց: Անշուշտ, դարերէ ի վեր Հայեր Քրիստոնեայ ժողովուրդ մը եղած էին: Մենք միշտ կը պարծենանք, եւ արդարապէս, որ առաջին Քրիստոնեայ ազգը եղած ենք: Սակայն, ստիպուած ենք ընդունիլ, որ ժամանակի ընթացքին, Քրիստոնէութիւնը մեր մէջ կորսնցուց իր առուգութիւնը եւ կենսունակութիւնը եւ սովորական (conventional) ու ձեւական երեւոյթ մը առաւ: Քրիստոնէութիւնը արարողական ու ծիսական բնոյթ

մը ստացաւ, եւ կորսնցուց իր ներքին ուժը: Բողոքականութիւնը կորսուած այս տարրը ետ բերաւ: Քրիստոնէութեան արտաքինէն աւելի ներքինը շեշտեց. քրիստոնէական խորձառութեան ուժ տուաւ, եւ Քրիստոնէութիւնը ապրող ու տիրական ուժի մը վերածեց: Եւ ըստ իս, ասիկա է Բողոքականութեան ամենակարեւոր ծառայութիւնը եւ ամենամեծ ընծայարեւոմը մեր հասարակական կեանքին: Հոգեւոր կեանքն է, կենցաղի ու վարքի վերածուած Քրիստոնէութիւնն է, Բողոքականութեան “genius”-ը: Բողոքականութիւնը ձեւական ու արարողական Քրիստոնէութեամբ չբաւականանար, այլ կը ջատագովէ Քրիստոնէութիւն մը որ ներքնափուխ, կենդանի, ուժեղ, անեցուն է:

Բողոքականութիւնը Քրիստոնէական կեանքի մակարդակը եւ բարոյական չափանիշը բարձրացուց Հայութեան մէջ: Բողոքականութիւնը սորվեցուց ոչ արդարութիւնը, ճշմարտութիւնը, ուղղամտութիւնը, պարկեշտութիւնը, առաքինութիւնը, Քրիստոնէական կեանքի անրաժան մէկ մասն է, եւ անոր բնական մէկ պտուղն է արտայայտութիւնն է: Բողոքականութիւնը սորվեցուց որ կեանքի ու գործքի չվերածուած կրօնասիրութիւնը անիմաստ եւ ունայն է: Բողոքականութիւնը ջանաց Քրիստոնէութիւնը փրկել իր ձեւականութիւններէն, եւ մարդիկը կենդանի յարաբերութեան մէջ դնել, կենդանի Քրիստոսի հետ: Բողոքականութիւնը բարեպաշտութիւնը, նկարագրիւր, մարդկութիւնը դրաւ սղգայնութենէ վեր: Եւ յայտարարեց թէ ամէնալական բանը Քրիստոնեայ ըլլալ է, եւ մարդ ըլլալ է, սկզբունքի եւ նկարագրի տէր մարդ:

Առաջին Բողոքականները Քրիստոնէական այս

կեանքը եւ նկարագիրը ցոյց տուին շատ ցայտուն եւ օրինակելի կերպով: Եւ այս իսկ պատճառաւ, Բողոքականութիւնը իր սկզբնական շրջանին մէջ արագօրէն աճեցաւ եւ ծաւալեցաւ: Երանի՜ թէ Բողոքականութիւնը կարենար իր այս ուժը եւ կենսունակութիւնը պահել մինչեւ վերջ: Ասիկա է Բողոքականութեան բարձրագոյն կոչումը, այսինքն հոգեւորութեան ու կենսական Քրիստոնէութեան արտադրութիւնը եւ մշակումը: Հայ դանդաղածին մէջ: Երբոր Բողոքականութիւնը իր այս կոչումին մէջ կը թերանայ, իր դոյութեան իրաւունքը կը կորսնցնէ: Երբոր Բողոքականութիւնը հազեւոր ու կենսանորոգ ուժ մը ըլլալէ կը դադրի, ըլլայ ալ նէ կ'ըլլայ, չըլլայ ալ նէ, թերեւս չըլլայ աւելի լաւ կը ըլլայ: Փանդի այն ատեն Բողոքական եկեղեցին կը դառնայ բրածոյացած ու ձեւական անպէտ ու աւելորդ կազմակերպութիւն մը:

Բողոքականութիւնը կենսական ու դրական բարեկարգութիւն մը մտցուց Հայութեան մէջ, եւ անկէ օգտուեցաւ ոչ միայն Բողոքական եկեղեցին, հապա նաեւ Լուսաւորչական եկեղեցին: Բողոքականութիւնը խթանեց եւ արթնցուց Մայր Եկեղեցին: Անիկա դրդում մը եղաւ որ Մայր Եկեղեցին խորհի բարեկարգութեան մասին, եւ բարեկարգչական ծրագիրներ մշակէ: «Լուսաւորելոց» եւ «Քրիստոսասիրաց» շարժումներ, որոնք ծնունդ առին Մայր եկեղեցւոյ ծոցէն, զուտ հազեւոր շարժումներ էին, աւետարանական սկզբունքներով սողորուած: Ահա այս կերպով Բողոքականութիւնը ծառայութիւն մը մատուց նաեւ Մայր Եկեղեցիին:

Ամփոփելով մեր ըսածները, Հայ Բողոքականութիւնը Հայութեան տուաւ ոչ-անդոսնելի հա-

մայնք մը, դպրոց եւ դաստիարակութիւն, աշխարհաբար գիրը, գրականութիւնը եւ Սբ. Գիրքը, հեւանդանոցներ եւ առողջապահական գիտելիքներ, նպաստամատոյց մարմին մը, բարձրագոյն մշակոյթ մը, Ամերիկայի մատչելիութիւնը, հոգեւոր ու կենսունակ Քրիստոնէութիւն մը:

Այժմ, ձեր դատողութեան կը ձգեմ որպէս զի դուք վճռէք թէ Բողոքականութիւնը Հայութեան համար օգտակար եղած է թէ վնասակար, օրհնութիւն մը եղած է թէ անէծք:

Լօս ԱճճԷԼՐԱ

Բ. Ս. ԼԵՒՈՆԵԱՆ

— (*) —

ԺԶրդ. ԴԱՐՈՒ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Ամբիոփորէն հետեւեալ 3 կէտերը նկատի առնենք:
Ա. Բողոքական Բարեկարգութեան նշանակութիւնը եւ զայն յառաջ բերող ազդակները:

Բ. Բաղդատութիւն մը Բողոքական եւ Կաթողիկոսականութիւններուն մէջտեղ եւ անոնց իրարմէ ունեցած տարբերութիւնը:

Գ. Բողոքականութեան թերութիւնք ու առաւելութիւնք:

Ա. Բողոքական Բարեկարգութեան նշանակութիւնը եւ զայն յառաջ բերող պատճառները:

Ըստ ոմանց, «Բողոք. Բարեկարգութիւնը ընդհանուր յեղաշրջում մը յառաջ բերաւ Արեւմտեան Եւրոպացիներու կեանքին մէջ, որով փոխանցումը տեղի ունեցաւ միջին դարէն նորին:»

Ուրիշներ ալ կը խորհին թէ, Բողոքական Բարեկարգութիւնը երեւոյթ մըն է այն ուշադրաւ ընթացքին, որով մարդկութիւն կը փոխուի տակաւ առ տակաւ:

Կան պատմիչներ ալ՝ որոց ըմբռնումին համաձայն, Բողոքական Բարեկարգութիւնը բաղադրեալ չարժում մըն է, արդիւնք բաղմամբիւ պատճառներու ու ազդակներու, որոցմէ միայն աչքառու եւ գլխաւորներն են հետեւեալք:

1. Բարոյական — 12-րդ դարէն սկսեալ՝ շատ մը անկանաւոր եկեղեցականներ ու աշխարհականներ խո-

սեցան, պահանջ դրին որ եկեղեցին բարեկարգուի, բայց ի զուր, անոնց ձայնը անլսելի մնաց, բարեկարգութիւնը տեղի չունեցաւ, որովհետեւ ժամանակը դեռ հասունցած չէր, պատրաստ չէր: Դէպքեր դեռ սերտօրէն իրարու հետ շղթայուած, կապուած չէին այդ պահանջուած արդիւնքը յառաջ բերելու: Պատմութենէն մեր սոքուած դասերէն մէկն ալ այն է, մէնք չենք կրնար ստիպել, պահանջել եւ բռնադատել որ դէպքերը հասունանան եւ մեր պահանջած արդիւնքն տան: Եթէ շատ պահանջկոտ լլլանք եւ ջանքեր ընենք այդ ուղղութեամբ, մեր պահանջած ու ցանկացած խնդիրը կամ ծրագիրը պիտի վիժէ բոլորովին:

Պատմութեան մէջ չարժում մը յառաջ բերելու, փոփոխութիւն մը ընելու համար, բազում եւ աշխատանքաւոր ազդակներ կան: Եթէ բոլոր ազդակներն ալ նշանակաւոր եւ բնական վիճակով դործօն դերի մէջ լլլան, ամէն ինչ յաջող ընթանայ, վերջի վայրկեանին, աննշան դէպք մը կրնայ բոլորովին վիժեցնել այդ շարժումը՝ եթէ անակնկալօրէն դէպքերու նոր շղթայում մը տեղի չունեայ ի նպաստ այդ շարժումին: Այս կէտը Բողոքական Բարեկարգութեան շարժումով շատ լաւ լուսարանուած եւ որոշ եղած է:

1115-1511 ինը հատ Ընդհանուր Ժողովներ եղած են: Այս ժողովներուն մէջ առաջին տեղ բռնող խնդիրը՝ եկեղեցական բարեկարգութեան խնդիրն եղած է. բայց երեք դարերու ջանքերն ու քաղաքական ջիւղերն անհաշիւ, որովհետեւ խնդիրը դեռ հասունցած չէր, եւ դէպքեր ու դէմքեր նպաստաւոր կերպով իրարու հետ շղթայուած չէին:

Բարեկարգութիւնը պահանջող անձինքն ալ անկանաւոր եկեղեցականներ եղած են, ինչպէս Կար-

տինալ Սուրբ Պէնավէնդուրա (*) (1221-1274) եւ Կարտինալ Հէկ ալ Սէնդ Շէր (1260): Այս երկու Կարտինալներ պահանջեցին որ եկեղեցին յօտից ցզլուի բարեկարգուի, բայց անլսելի մնացին, որովհետեւ դէպքեր ու դէմքեր դեռ սերտօրէն իրարու հետ շղթայուած չէին, ինչիւրը հասունցած չէր:

14-րդ դարուն մէջ, Կիօմ Տուրանդ անունով եպիսկոպոս մը սարսափելի գոյներով կը պատկերասցնէ իր դարու զեղծումները: Կ'ըսուի թէ 1215-ի ժողովին մէջ յառաջ բերուած ու չեղտուած զեղծումները շատ աւելի էին քան 1512-ի մէջ բերուածները: Այսուամենայնիւ նորէն բարեկարգութիւնը չ'իրականացաւ, որովհետեւ ինչիւրը դեռ հասունցած չէր, դէպքերու ու դէմքերու շղթայումը ի նըպաստ բարեկարգութեան դեռ տեղի ունեցած չէր:

Կուսակիցներու թիւը բարոյական անկման պատճառ եղած է եկեղեցիին մէջ: 1397-ին, Լօնտոնի հիւսիսային արեւմտեան կողմ գտնուած Հէրիֆօրս անունով թեմին մէջ 287 ծուխեր կային: Այս թեմին մէջ 52 կղերներ հարճերը կը պահէին:

Օքսֆօրտի Նախագահն, Քասկօյկ, թէեւ մեծ հակառակօրդ մըն էր Ուիլլիֆին, բայց կը պատմէ թէ Ս. Ասաֆի (Ֆլինդչայրի Մայր Եկեղեցիի քաղաքը, Ուէլսի հիւսիս) եպիսկոպոս մը տարին 400 մարք (25,000 տօլար) դրամ կը չինէր իր թեմի կղերներուն հարճերը ունենալու արտօնագիրը ծախելով:

(*) Սէքսթոս Դ. Պապը (1482), Պէնավէնդուրա Կարտինալը սուրբ հռչակեց, եւ Սէքսթոս Ե. Պապը (1587), զայն եկեղեցւոյ 6-րդ մեծ Վարդապետ հռչակեց: Տանթէն կը դնէ այս Կարտինալը ի շարս որրոյ իր Արքայութեան մէջ:

Սիէնայի Ս. Պէրնարտինոս (1380-1444) որ 300 վանքեր հաստատեց Իտալիոյ մէջ, կ'ըսէ թէ իր օրով շատեր երկնքի ու դժոխքի չէին հաւատար եւ Ս. Գիրքը կը նկատէին սոսկ հետաքրքրական չինծու պատմութեանց զիրք մը, կղերներուն անբարոյական կենքին պատճառաւ:

Սիէնայի Ս. Կատարինէ (1347-1380) մատնանչեց թէ իր դարուն մէջ՝ կղերներուն մեղքերուն (vices) պատճառաւ, աշխարհականներն ալ վատթարացած ու ինկած էին:

Լուտերի Բարեկարգութենէն շատ առաջ, բողոքներ եղան թէ պատարագի, թէ Ս. միւտոնի չարաչար դործածութեան եւ թէ աւելորդ Կիրակիներու բաղմանալուն դէմ, եւ թէ ներողութեան կոնդակներուն վաճառման, բայց ի զուր, որովհետեւ դեռ դէպքեր ըստ արժանւոյն իրարու հետ շղթայուած չէին:

Լուտերէն շատ առաջ՝ ուժգին բողոքներ եղան զեղծումներուն եւ իշխանութիւնը չարաչար դործածելուն դէմ, նորէն ապարդիւն, ճիշդ միեւնոյն պատճառներով:

13-րդ դարուն, Փիէր տը Պուա, ժամանակակից Ֆրանսայի թագաւոր Ֆրիլպ Գեղեցիկին, այս մարդը ուժգին կերպով բողոքեց Պապերու ձեռքին մէջ կեդրոնացած կրօնական ու քաղաքական իշխանութեանց համար: Ըսաւ, «Հաստատութիւններ պէտք է որ յարմարին փոխուած կացութեան: Անոնք որ կը հակառակին այս տեսակ փոփոխութեանց, Սատանայէն են եւ ստախօս:»

Փիէր տը Պուա իբրեւ ճարտար օրէնագէտ մը թելադրեց որ կալուածները՝ առնուին կղերներէն որ անոնք հարկադրուած աւելի ժամանակ տան հոգե-

ւոր գործերու եւ խաղաղութեան յառաջացման Գլխաւորներէն մէջ, որոց համար մեռաւ Ինք Գաւր. «Մէկ մը իրաւունք չունի ինքզինք եկեղեցիին պես ու գլուխ հռչակելու: Պետոս երբէք Հոռոմ եկած չէ» ըսաւ:

Միջազգային խաղաղութեան համար թելադրեց ունենալ Միջազգային Ատեան մը: «Այս ատեանին անաստուղներ զրկուելու են Պաղեստին, անհաւատներուն դէմ կոռուելու»:

14-րդ դարուն, փառայայտ Մարտիկիոն բողոքեց իր դարու ղեղձումներուն դէմ: Իր գործակցին հետ, 1324-ին արտադրեց «Սաղաղութեան պաշտպան» երկասիրութիւն մը: Ինք կ'ըսէր, «Սաղաղութիւն եւ միմիայն խաղաղութիւն է մայր բոլոր բարձրագոյն արուեստներուն, եւ խաղաղութեամբ միայն կարելի է ժողովուրդին վիճակը բարելաւել եւ յառաջդիմութեան ոյժ տալ»: «Պապեր, իրենց ընդարձակ կալուածներուն համար, նորանոր պատերազմներուն պատճառ կ'ըլլան, ուստի անոնց դուրսէնը տկարացնելու է»: «Եկեղեցի կը նշանակէ բոլոր հաւատացեալներ փրկուած Յսի արեամբ . . . Պապեր իրաւունք չունին հաւատացեալներուն պէտ ըլլալու»: Մարտիկիո կը կասկածէր թէ Պետոս երբէք Հոռոմ եկած է, «Եթէ եկած ալ է», կ'ըսէր, «այդ չը նշանակէր որ ինք իշխանութիւն տրուաւ միմիայն Հոռոմի եպիսկոպոսին, իշխելու բոլոր Գրիստոնէից վրայ»: «Օրէնսդիր իշխանութիւնը կը պատկանի բոլոր քաղաքացիներուն, անոնցմէ գերազոյն օրէնսդիր չը կայ: Եթէ ժողովուրդ մը յիմար է, նորէն իրենք են որ գիտեն իրենց ընդհանուր պէտքը: Մասնաւոր դատակարգ մը հարկադրուած է անձնասէր ըլլալու ինչպէս որ Պապերն են»:

Ս. Գրոց մասին Մարտիկիո կ'ըսէր, «Ս. Գրոքն է խարխիս մեր հաւատքին: Աւետարաններուն համաձայն, ո'չ ոք իրաւունք ունի բռնադատել կամ հարկադրել ո' եւ է մէկ, այս կամ այն կերպով հաւատալու եւ կամ մասնաւոր դաւանանք մը ընդունելու: Ո՛ր եւ է կղեր կամ եպիսկոպոս իրաւունք չունի բռնադատել մինչ իսկ հերետիկոս մը՝ իրենց պէս հաւատալու: Եկեղեցական կալուածներ պէտք է որ աշխարհականացուն, Պապի զօրութիւնը պէտք է որ խորտակուի»:

Յովհ. Ուիլքիֆ (1324-1384) ուժգին կերպով բողոքեց Պապին դէմ եւ արդիւնեց Պապին տուրք տալը: Ուիլքիֆ նկատեց Պապական դուրսութիւնը թունալից, ինք մերժեց Գոյափոխութեան Վարդապետութիւնը, ընդունեց Ս. Գրիքը իբրեւ բարձրագոյն հեղինակութիւնը կրօնական հաւատքին մէջ: Թարգմանեց Ս. Գրիքը Անդդերէն լեզուի: Իր թարգմանած Ս. Գրոց կտորները իր գրութեանց հետ, աղքատ քահանաներուն միջոցաւ շրջաբերութեան մէջ դրաւ ժողովուրդին մէջ: Ուիլքիֆ մեռաւ իր բնական մահով: Բայց վերջէն իր գերեզմանէն դուրս հանուեցաւ, դատապարտուեցաւ, խարոյկի մատնուեցաւ, եւ անոր փոշին գետին մէջ թափուեցաւ:

Ուիլքիֆի վարդապետութեան հետեւեցաւ Պոհմիացի Յովհ. Հիւսր, 1369-1415: Յովհ. Հիւս փրօֆէսոր էր Փրակի համալսարանին մէջ: Այն իր քարոզութեանց ու վարդապետութեանց համար, Յուլիոս 6, 1415, ողջ ողջ խարոյկի դատապարտուեցաւ, Լուտերէն դար մը առաջ: Կ'ըսուի թէ իր դատապարտութեան ատեն ըսաւ, «Եթէ կարապի մը ձայնէն այսպէս ահարեկեցաք, ի՞նչ պիտի ընէք երբ արծիւ մը կ'առանչէ»:

Իտալիոյ մէջ Հերոնիմոս Սափօնարուլա (1452-1498) արդարութեան անվախ ու անկաշառ քարոզիչ մը եղաւ Ֆլորէնսի մէջ: Իր քարոզութիւններ եղան ազդու ու արդիւնաբեր: Պապ նախ խոստացաւ տալ իրեն կարտինալութեան աստիճան որ ինք լռէ, բայց չը լռեց, յետոյ սպառնաց իրեն, նորէն անօգուտ: Վերջապէս օր մը իր ընկերներուն հետ ձերբակալուեցաւ, բանտարկուեցաւ, դատաւարտուեցաւ կախաղանի, եւ յետոյ խարոյկի ու անոնց աճիւնը գետ նետուեցաւ:

Հակառակ դարուց ի դար եղած բողոքներուն ու զոհարելութեանց դեռ բարեկարգութիւնը չ'իրականացաւ, տեղի չունեցաւ, որովհետեւ ղէպքեր ու ղէմքեր դեռ կենսունակօրէն իրարու հետ չլթայուած չէին, ժամանակը հասուն եղած չէր:

2. Վարդապետական. — Միջնադարեան եկեղեցիի վարդապետութիւն խիստ ահաբեկիչ էր: Քարոզներ դժուրքի բոցերով ու սպառնալիքներով լեցուն էին: Պէրճօլտի նման նշանաւոր քարոզիչ մը, որ ըստ Բօճէր Պաքոնին իր դարու ամենէն նշանաւոր քարոզիչն էր, կը վարդապետէր թէ 100,000-էն հազիւ անձ մը կարող պիտի ըլլայ փրկուելու: Հակառակ այս սպառնալից բողոքներուն ու վարդապետութեանց՝ ժողովուրդին մեծամասնութիւնը դեռ անտարբեր էր:

Կղերներուն ձգած տխուր ազդեցութեանց համար հերետիկոսներ երթալով կը շատնային: Հաբաւային Ֆրանսայի մէջ՝ անոնց թիւը ուղղափառներու թիւէն աւելի շատ էր: Անոնց դժբաղդութիւնն էր որ իրենց վարդապետութիւնը յատակ ու որոշ չէր: Հաւատաքնութեամբ ու խաչաղիութեամբ անոնք ընաճնջուեցան:

Վերածնունդն ալ նպաստեց բարեկարգութեան: Շնորհիւ գրական վերածննդեան (րենէսանս), տըպագրական դիւտին, երկրագործներ իսկ այն աստիճան լուսաւորուեցան որ սկսեցին խօսակցութեան ու վիճարանութեան նիւթը դարձնել իրենց մէջ, նախաճանաչութիւնը, ներման կոնդակներուն արժէքը, հեթանոսներուն դատաւարտութիւնը կամ ոչ:

3. Տնտեսական. — Հողերուն մէկ հինգերորդէն մինչեւ մէկ երրորդը եկեղեցիներուն կը պատկանէր, հետեւաբար Պապին, եւ տուրքերէն զերծ էին: Պապին ալ՝ այս ընդարձակ հողամասերը մաս առ մաս եպիսկոպոսներուն վարձու կուտային դրամով: Ինաս Սիլվիոս, որ վերջէն Պապ եղաւ Պիոս Բ. աւանտով, 1458-1464, ըսած է. «Առանց դրամի բան մը չես կրնար ձեռք բերել Հոռմի մէջ»:

Կաշառակերութիւնը սովորական ու լայնածաւալ դարձած էր: Հաւատաքնութեան ատեանները այնչափ ծախսարար դարցան, որ իշխաններ ու դուքսեր այլ եւս անկարող եղաւ անոնց ծախքերը հագալ: Ուստի որոշեցին որ անկից յետոյ դատաւարտուածներուն կալուածները դրաւուի, որպէս զի հաւատաքնութեան դործը շարունակուի:

Ահա այս տեսակ պատճառները, բարոյական, լուսաւորութեան, տնտեսական, վարդապետական կամաց կամաց գետնը պատրաստեցին բարեկարգութեան:

4. Քաղաքական. — Միջին դարերուն՝ եկեղեցին էր որ կը կառավարէր կեանքը ամբողջութեամբ, թէ քաղաքական, թէ կրօնական եւ թէ ընկերական փուլերուն մէջ: Պապը ամէն ինչ էր, թէ՛ օրէնսդիր, թէ՛ օրէնքներուն մեկնիչ, թէ՛ դատաւարակ եւ թէ՛

Աստուծոյ կամաց արտայայտութիւնը: Չըկար բան մը որ խուսափէր եկեղեցիին կամ Պապերուն ձեռքէն: Բոլորն ալ Պապին հնազանդելու էին. իշխաններ, դուքսեր, թագաւորներ եւ կայսրեր: Հակառակ պարագային՝ Պապը բանադրանքով մը անոնց հպատակները իրենց հնազանդութեան ուխտէն անպարտ կը կացուցանէր եւ իրենց տէրերուն դէմ կը հանէր: Օրինակի աղագաւ:

1205-ին Անգղիոյ մէջ Քէնդրպրիի վանականները առանց թագաւորին հաճութեան վանահայր մը ընտրեցին եւ շուտով Հռոմ գրկեցին Պապէն վաւերացուելու: Անգղիոյ Յովհաննէս թագաւորը երբոր լսեց այս, ստիպեց վանականները նոր ընտրութիւն մ'ընեն, եւ իր դանձապահ ընտրեն իբրեւ Արքեպիսկոպոս Քէնդրպրիի: Իննօսէնդ Գ. Պապը երկուքին ընտրութիւնը մերժեց եւ հրամայեց որ Ստեփանոս Լանկթըն, կարող անձ մը, Քէնդրպրիի Արքեպիսկոպոս ընտրեն: Ասոր վրայ՝ Անգղիոյ Յովհաննէս թագաւորը զայրացաւ, վանականները դուրս վժռեալեց Անգղիայէն: Իննօսէնդ Գ. Պապը ամբողջ Անգղիան բանադրանքի տակ դրաւ: Հրամայեց որ բոլոր եկեղեցիները պոցուին, պաշտամունքները դադրեցուին, եւ կտրեց Յովհ. թագաւորը անդամակցութենէն եւ սպառնաց անոր դահը Գրանսայի թագաւորը Փիլիպպոս Օգոստոսին տալ, եթէ ինք չ'ապաշխարէ: 1213-ին Յովհ. թագաւորը խոնարհուեալ հպատակեցաւ Պապին: Իր հպատակութեան մէջ այն աստիճան յառաջ գնաց որ ամբողջ Անգղիա Պապին յանձնեց եւ անկից ետ առաւ, իբրեւ Պապին հպատակ, ճորտ մը, եւ խոստացաւ ի նշան հպատակութեան տարիէ տարի տուրք տալ Պապին:

Պէնէտիկոսոս Տրդ Պապը (Boniface VIII. 1302)

ըսած է, «Բոլոր մարդկային էակներ Պապին հպատակներն են իրենց հոգիներուն անհրաժեշտութեան եւ փրկութեան համար:»

Կղեմէս Երդ Պապը (Clement V.) 1309, հրամայեց որ բոլոր հակառակորդ Վենետիկցիք գերի ծախուին:

Գրիգորիոս ԺԱ-րդ Պապը եւ Սեքիստոս Գ, հրամայեցին որ իրենց հակառակ կեցող Ֆլորէնսի բոլոր ժողովուրդը գերի ծախուին եթէ վերջապէս չը պիտի հնազանդին:

Յուլիոս Բ. Պապը նոյն բան հրամայեց որ ի դործ դրուի Ֆլորէնսի եւ Պօլօնիոյ անհնազանդ ժողովուրդին:

Նիկոլաս Ե. Պապը 1442ին քաջակերեց փորթուկալցիք սեւերու դերեվաճառութեան մէջ:

Պօղոս Գ. Պապը հրամայեց բոլոր Անգղիացիք գերի ծախուին եթէ պիտի օգնէին Հէնրիկոս Ըրդ թագաւորին:

Մարթին Լուտերէն շատ առաջ ըմբոստութիւններ ծայր տալ սկսեւ էին Պապականութեան դէմ: Շատ անձինք Լուտերէն առաջ ընդունած էին թէ Ս. Գիորջն է մինակ հեղինակութիւն ու առաջնորդ՝ հաւատոյ խնդիրներուն մէջ: Կային անձինք ալ որոնք կ'ընդունէին թէ տիեզերական Ժողովները գերիվերոյ են Պապէն եւ կարող են մինչիսկ դահադուրկ ընել Պապերը: Այս տեսակ հրատարակիչներ կը թեւադրէին որ կիներ ալ ընդունուին բարձրագոյն Ժողովներուն մէջ:

Հակառակ խնդիրներուն այս աստիճան յառաջացման ու լուսաւորութեան, բարեկարգութիւնը դեռ չիրականացաւ, որովհետեւ դեռ ամբողջ դէպքեր ու դէմքեր այն տեսակ կերպով չզրթայուած չէ-

ին, պարագաներ հասունցած չէին, բարեկարգութիւնը իրական դարցնելու:

5. Պապականութեան բաժանումը, 1377-1444, տկարացուց Պապական ազդեցութիւնը եւ նպաստեց բարեկարգութեան դատին:

6. Կրօնական կացութիւնը.— Ըստ Ս. Պետտի-նոսին եւ անկից առաջ Սաղմոսերգուին (Սաղմ. 42: 1, 2) մարդ ծովու մը ալիքներուն նման անհանդարտ է մինչեւ որ դանկ զԱձ. Մարդուն կարօտութիւնն Աձ.ն է: Սակայն միջնադարեան եկեղեցին ընդառաջ չեկաւ մարդուն այս կարօտութեան, փոխանակ հոգեւոր սնունդը տալու, նախապաշարումներով ու աւելորդապաշտութեամբ սնուց զժողովուրդ: Սուրբերուն թիւը շատցուց իրբեւ միջնորդ Աստուծոյ ու մարդոց մէջ եւ անոնց մասունքներուն պաշտամունքը: Սրբոց մասունքները հաւաքուեցան, ամենէն շատ հաւաքող ամենէն աւելի բարեպաշտ կը սկսուէր ըլլար անձ մը կամ քաղաք մը: Սաքսոնիոյ կայսրնտիրը, Ֆրէտէրիկ Իմաստուն, որ վերջէն Լուտերին պաշտպանն եղաւ 5000 սրբոց մասունք հաւաքած էր: Ատոնց մէջ կը գտնուէին Մովսէսին գաւազանը, այրուած մօրենիէն կտոր մը, Ս. Կոյս Մարիամին մանած թելէն մաս մը եւն.: Մէնցի կայսրնտիրը, աւելի հաւաքած էր, 5000է աւելի: Իր հաւաքածներուն մէջ կը գտնուէին 42 սուրբերուն լման մարմինները, կտոր մըն ալ ա'յն հողէն՝ որմէ Աձ. ստեղծեց մարդը: Եկեղեցին կ'ուսուցանէր թէ ազօթքներ, սրբոց բարեխօսութիւնը, ուխտագնացութիւնք, պատարագներ, ողորմութիւնք, եւ բարի գործեր միասին հաւաքուելով, հոգեւոր ճոխ դանձարան մը կ'ըլլան գործածուելու հաւատացելոց փրկութեան համար Պապին ձեռքով, ճիշդ

այնպէս ինչպէս որ հարուստ մէկ մը իր ունեցած մեծկակ գումարէն որ պանքայի մէջ դրած է, չէքերով ամէն մէկուն բան մը կ'ուտայ իր կարօտութեան ու պէտքին չափով, կամ որչափ որ ինք կը կամենայ:

Մինչ եկեղեցին այսպէս կը վարդապետէր, Վերածնունդն (Րենէսանս) տեղի ունեցաւ, տապաւնական դիւտն եղաւ: Այս երկուքին շնորհիւ, մարդիկ լուսաւորուեցան: Ոմանք սկէպտիկ դարցան, ոմանք քննադատ եկեղեցիին ու կղերին, ոմանք ալ անկեղծ հաւատացողները, որոնք իրենց կրթուած ու լուսաւորուած միտքը կրօնական ուղղութեամբ գործածեցին մարդուն հոգեկան կարօտութեան իրական աղբիւրն գտնելու եւ անով յազեցնելու մարդուն հոգեւոր ծարաւն ու անօթութիւնը:

7. Ընկերական սկզբունք.— Մարդկային ցեղին պատմութիւնը ճօճանակի մը պէս դարցած է երկու կէտերուն մէջտեղ, անհատականութիւն ու հաւաքականութիւն: Երբեմն անհատական իրաւունքները չեղտուած են ի վնաս ընկերական հաւաքական կեանքին ու իրաւունքներուն, երբեմն ալ ընկերական, հաւաքական կեանքին շահերը իրաւունքները նկատի առնուած են ի վնաս անհատականութեան: Օրինակի համար,—

Հին ատեններ, Յունական չրջանէն առաջ՝ ցեղն էր ամէն ինչ, անհատ անարժէք էր բացի այն պարագային՝ երբ կը մատուցանէր աշխատութիւն մը ցեղին:

Յոյն-Հռոմէական քաղաքակրթութեան վերջին չրջանին անհատին իրաւունքը նկատի առնուեցաւ ու շեղուեցաւ, եւ հասարակական ցեղային կեանքը քայքայուիլ սկսեց: Գլխաւոր առաքինութիւնը սեպ-

ուեցաւ՝ «Մանիր զքեզ», մարդիկ այլեւս դադրեցան ճառելու տիեզերքի ծագման ու վախճանին մասին, սկսեցին խոխալ ու ճառել մարդոց ապրելակերպին վրայով լսելով «Ո՞րն է լաւագոյն ապրելուն կերպը»: Յառաջ եկան նորանոր բարոյական դրուժիւնները, Rationalism, Hidonism, Epicurianism, Stoicism. Քրիստոնէական քարոզիչներն ալ Աստուծոյ թաղաւորութենէն աւելի չեղտ դրին անհատի փրկութեան ու յաւիտենական երանութեան վրայ: Իրեւ արդիւնք այս նոր միացեալ շարժման, Յոյն-Հռոմէական բարոյագիտութեան եւ Քրիստոնէութեան, պետական կազմը քայքայուիլ սկսեց: Ինկաւ դասական քաղաքակրթութիւնը, քառասային վիճակ մը տրեց: Լեւոն Ա. Պապը, (390-461) որ Մեծ ալ կոչուեցաւ փրկեց աշխարհը այս քառասային վիճակէն, կարգ կանոն մտցուց, կազմակերպեալ ընկերութեան շահը գեր ի վերոյ դասեց անհատական շահէն, ճօճանակը անհատէն ընկերութեան, կազմակերպուած եկեղեցիին դարցուց: Միջնադարեան եկեղեցին եղաւ ամէն բան եւ ամէն բանին գլուխ:

Սակայն խաչակրութիւնք, ընդարձակուած առուսուրը, գրական ու գեղարուեստից վերածնունդը, տպագրական գիւտը, դարերու ընթացքին բարեկարգութեան ի նպաստ բարձրացուած պահանջները, Պապերուն զեղծումները, ժողովուրդին կալուածազրկութիւնը եւն. ասոնք բոլոր կամաց կամաց ժողովուրդը արթնցուցին եւ գիտակից դարցուցին իրենց իրաւունքներուն: Հիմա շարժումը սկսեց այլ եւս դէպի անհատը, անհատական խղճին ազատութիւնը, ուշագրաւ խնդիր մը դարցաւ եւ հետզհետէ գետին պատրաստուեցաւ անհատական ազատութեան: Բողոք. Բարեկարգութիւնը անհատին իրա-

ւունքին ճշդումն է: 16-րդ դարու բարեկարգութիւնը, ճօճանակը հաւաքականէն, ընկերութենէն դէպի անհատ դարցուց ընական աղբեցութեան եւ հակադեցութեան սկզբունքին համաձայն: Այս շարժումը զօրաւոր թափ առաւ նախ Գերմանիոյ մէջ: Պատճառ, որովհետեւ Գերմանիոյ մէջ անհատականութիւնը չըտկարացաւ ի շահ համայնական հաւաքական կեանքին: Գերման կայսրութիւնը, անուանական էր, երբէք չըզօրացաւ չը կեդրոնացաւ եւ զօրաւոր աղբեցութիւնը չունեցաւ: Մօտ 300-ի անկախ իշխանութիւններ ինքնավար քաղաքներ կային Գերմանիոյ մէջ: Գերմանացիք գէշ կղզային որ իրենց դրամները եկեղեցիին միջոցաւ կը յորդէր դէպի Հռոմ: Երգիծաբանութեամբ կ'ըսէին, «Մինչ Իտալացի կղերներ Հռոմին մէջ Գերման դրամով հաւու մսով ու գինիով կը պարարտանան, անօթի Գերմանացիներուն վրայ պահք եւ ծոմ կը պարտադրեն:» Գերմանիոյ մէջ անհատականութիւնը ճնշուած, ճզմուած չ'ըլլալով, Գերմանիան եղաւ առաջնորդ անհատական ազատագրութեան, Բողոքական շարժումով:

8. Մարթին Լուտեր. — Իրաւամբ ըսուած է, «Ազգերու պատմութիւնը, անհատներու պատմութիւնն է»: Ո՛րեւէ շարժում կրցած չ'է արմատ ձգել ու իրականանալ առանց անհատի մը կամ մասնաւոր անհատներու նուիրման ու ջանքերուն: Անհատներն են որ կը խտացնեն իրենց հոգիներուն ու մտքերուն մէջ դարուն ընդհ. պահանջը եւ զայն արտայայտելու ու անոր ջատագով հանդիսանալու կորովն ու քաջութիւնը կ'ունենան: Բողոք. Բարեկարգութեան համար Մարթին Լուտեր եղաւ ատանկ անձ մը:

Լուտեր կարծես թէ ստեղծուած, չ'ինուած եւ

պատրաստուած էր ատանկ շարժումի մը առաջնորդ
ըլլալու: Ինք ուսեալ, կրօնասէր ու գործնական անձ
մըն էր: Բնաւորութեամբ ուրախ, յուսալից եւ ան-
խոնջ աշխատող մըն էր: Փոթորիկներ սիրող անձ
մըն էր: Բարձր մտաւորական ու փիլիսոփայ մը չէր
բայց կը ցանկար կրօնական հաւատքին միջոցաւ
փիլիսոփայի մը խաղաղ ու անվրդով կեանքն ունե-
նալ: Լուտեր ամէն բանէ առաջ փրկութեան ցանկա-
ցող անձ մըն էր: Յորչափ կը կրէր իր մէջ չը վերկը-
ուած հոգի մը, անհանգարտ ու անհանգիստ էր: Մի-
ջին դարու եկեղեցիին յանձնարարած բոլոր միջոց-
ները, օրէնքները, կարգ ու կանոնն խստիւ ու հաւա-
տարմութեամբ կատարեց ի գործ դրաւ փրկութեան
խաղաղութիւնը ստանալու, բայց չունեցաւ: Երբոր
Ս. Գրոց ընթերցանութեան առաջնորդուեցաւ, սի-
րահար դարձաւ Պօղոսի թղթերուն եւ վտաւ, թէ
փրկութիւնը Հաւատքով է ոչ թէ գործով ու եկեղե-
ցական ծէսերուն միջոցաւ: Լուտեր այսպէս գտնե-
լով հոգեկան խաղաղութիւնը չարունակեց իր դա-
ասխօսութիւնք եւ ուսուցչական գործը Ուիթնպրիկի
մէջ առանց երբէք իր մօթէն անցնելու թէ օր մը պի-
տի ընդվզի Պապին դէմ ու խզէ իր յարաբերութիւնը
իր սիրած եկեղեցիին հետ: Լուտեր այդ ըմբոստա-
կան դերքին մղող երեք իրողութիւններ, ինդիւրներ
կային որոնք բոլորովին գրաւած էին իր հոգին ու
միտքը եւ ինք յօժար չէր՝ նշանադէմ մը անոնցմէ
փոխելու: Այդ երեք իրողութիւններ Լուտերին հա-
մար էին՝

ա. — Փրկութիւնը Աստուծոյ ձրի պարգեւն է որ Յիս-
սուս Քրիստոսով մարդոց տրուած է հաւատքին, ո՛չ
թէ գործքերու ծէսերու եւ ներողութեան կոնգակ-
ներուն միջոցաւ:

բ. — Փրկութիւնը ուղղակի եւ անհատական է, ա-
ռանց եկեղեցիի միջնորդութեան:

գ. — Կրօնքին մէջ՝ միակ ու բացարձակ հեղինա-
կութիւն ու իշխանութիւն Ս. Գիրք եւ անհատին
խղճմտանքն է:

Քիչ առաջ ըսինք, Լուտեր Նախախնամօրէն, իբձէ
ստեղծուած ու պատրաստուած էր Բողոք. Բարե-
կարգութեան առաջնորդ ըլլալու, ոչ այնչափ իր
հմտութեան ու խորունկ հոգեւոր տեսութեան հա-
մար, այլ իր բնական խառնուածքին: Այս կէտը հա-
փով մը լուսարանելու համար բաղդատութիւն մը բ-
նենք Լուտերի եւ իրեն ժամանակակից տիտանեան
մեծ մտքի մը, Երասմոսին հետ:

Երասմոս Լուտերէն աւելի տեսաւ եկեղեցիին պա-
կաները, եկեղեցականներուն հակաՔրիստոնէական
արարքները: Երասմոս Լուտերէն աւելի կարող կեր-
պով ու երգիծարանօրէն ձաղկեց զանոնք, բայց Ե-
րասմոս կարող չ'եղաւ բարեկարգութեան առաջ-
նորդն ըլլալու: Երասմոս թարգմանեց Նոր Կտա-
կարանը բացատրութիւններով միասին, եւ հար-
ուածէց անխնայ կերպով Աստուածաբաններուն սր-
խալները, բայց բարեկարգիչ չ'եղաւ եւ չէր կրնար
ըլլալ: Երասմոս իր բոլոր կարողութեամբ ջատա-
գով հանդիսացաւ սա գաղափարին, թէ Ս. Գիրքը
ժողովուրդին հասկանալի լեզուով թարգմանուելու
է եւ ամէն անհատին ձեռք դնելու է: Հատու երգի-
ծաբանութեամբ մը կ'ըսէր, «Կարծես թէ Քրիստոս
եւ Առաքեալներ խրթին անհասկանալի լեզուներով
խօսեց եւ, դժուարեմայ վարդապետութիւնք սոր-
վեցուցեր են, անոր համար է որ մարդիկ կը հակա-
ռակին Ս. Գրոց աշխարհիկ լեզուներու թարգմա-
նութեան: Կարծես թէ Քրիստոնէութեան ապահո-

վութիւնը կը կայանայ տգիտութեան մէջ»:

Երասմոս կը ծաղրէր ուխտագնացութիւնները, ծէսերը արարողութիւնք իրեւ միջոց փրկութեան:

«Ժողովուրդ մը», կ'ըսէր Երասմոս, «կրնայ ունենալ խաղաղութիւնը միայն այն ատեն, երբոր քիչ տօկմաներ ունի»: Երասմոս իր ունեցած գրական հմտութեան համար, կը կոչուէր «Թագաւոր Գրականութեան»: Այսուամենայնիւ այս մեծ միտքը չրկրցաւ բարեկարգիչ ըլլալ իր բնական խառնուածքին ու իր կազմած հոգեկան ու մտաւոր ըմբռնումներուն համար: (ա). Երասմոս հակառակ էր Պապին զէմ ըմբոստանալուն: Ասանկ քայլ մը ինք յոյժ աղիտաբեր կը գտնէր: Լուտեր բնաւ Երասմոսին համախառն չէր: Ինք պատրաստ էր ուժգին հարուած տալու ո'ւէէ իշխանութեան, կաղմակերպութեան, որ կը նկրտէր անհատական խղճի ազատութեան եւ Ս. Գրքի տեղ բռնելը: (բ). Երասմոս յորովութեան մըն էր (Էվոլիւշնիսթ), կը հաւատար որ մարդիկ տակաւ առ տակաւ պիտի լուսաւորուին: Լուտեր՝ յեղափոխական մըն էր, պատրաստ քանդելու հինը, նորին տեղ ընելու համար: (գ). Երասմոս կը հաւատար թէ՛ կրթութեամբ, ժամանակուան ընթացքին, չարիքներ կամաց կամաց պիտի անհետին առանց մեծ ցնցումներու: Լուտեր կը հաւատար թէ՛ մարդուն բնութիւնը այն ատիճան ախտաւորուած վատթարացած է, որ ո'ւէէ կերպով կարելի չէ դարմանել: Մարդը՝ Աստուծոյ վերանորոգող փրկարար ձրի շնորհքին պէտք ունի հաւատքին միջոցաւ, որ պէտքի փրկուի: (դ). Երասմոս որչափ որ կը քննադատէր խառն, եկեղեցական ծէսերն ու աւելորդապաշտութիւնք, սակայն անյոյս չէր, կը հաւատար թէ անոնք ժամանակուան ընթացքին պիտի փոխ-

ուին: Լուտեր բացարձակօրէն անյոյս էր անոնց աստիճանական փոփոխութենէն: Անոր համար կ'ուզէր զանոնք մէջտեղէն վերցնելը: (ե). Երասմոս բնաւորութեամբ լուրջ, խաղաղ եւ ինքնագուշակ էր: Լուտեր դիւրագրգիռ, խիստ, հրաքրքրոք բնաւորութեան տէր անձ մըն էր, հրաքուխ մըն էր, պատրաստ բռնկելու: Ահա այսպէս, հոգեկան ու մտաւոր տրամադրութիւնք, ոչ թէ՛ հոգեկան ու մտային պաշարները խորունկութիւն պատրաստողին բարեկարգութեան առաջնորդները, ռահվիրաները:

9. Անհեռատես դործունէութեան եղանակը եւ ներման կոնդակներն ալ պատրաստեցին գետին բարեկարգութեան: Մինչ Լուտեր Ուիթթնորիին մէջ խաղաղօրէն զբաղուած էր իր ուսուցչական գործով, Տէցէլ սկսեց շոնդալից կերպով ներման կոնդակները ծախու հանել: Ս. Պետրոսի եկեղեցին լրացնելու համար, Պապը դրամի պէտք ունէր: 1517-ին Մէնցի Արքեպիսկոպոսը 10,000 տուկա (22,850) Պապին կաշառք տալու խոստացաւ, եթէ Պապ երեք արքեպիսկոպոսական թէմերը իրեն յանձնէր, ինք ալ դրամը ներման կոնդակներով պիտի զոյացնէր: Ըսուած է: «Եթէ Պապը հաօկնար թէ ներման կոնդակները ինչ կերպով կը ծախուէին՝ ինք պիտի նախընտրէր Ս. Պետրոսի եկեղեցին կիսակատար թողուլ, քան թէ այդ կերպով դրամը ձեռք բերէ»:

Ներման կոնդակներուն զէմ բողոքներ եղած էին, 1250-էն սկսեալ: Պէրիօլտ ալ Ռիկեգալլի (13-րդ դարուն) ըսած է. «Հաղարաւոր հոգիներ գոթիք կը երթան որովհետեւ կը խորհին թէ հեշտիւ կրնան ներման կոնդակ մը ձեռք բերել փէճճի արժէք ունեցող քարոզիչներէն»:

1450-ին Օքսֆորտի տեսուչ Քասկոյան ըսած է,

«Մեղաւորներ սովոր են ըսել, հոգ չէ որչափ ալ որ մեղք գործեմ, դիւրաւ կընամ ներման կոնդակ մը ձեռք բերել քէնիս մը խաղալով»:

1517-ին երբ Տէցէլ սկսեց վաճառել ներման կոնդակները, տեսակ մը անհետեւեց ու արտասովոր բացատրութիւններով, Լուտեր բռնկեցաւ, 95 յօդուածներով հակառակեցաւ անոնց վաճառման եւ հրապարակային վիճաբանութեան մը հրաւիրեց զանոնք, ներման կոնդակներ վաճառողները: Լուտերի 95 յօդուածներ շուտով Գերմանիայի թարգմանուեցան եւ չրջարեւութեան դրուեցան: Պապը նախ կարեւորութիւն չ'ընծայեց, կղերներու վէճ մը սկսեց: Երբոր խնդիրը ուշադրաւ եւ ընդհանրական դարցաւ, միջամուխ եղաւ: Նախ, ջանաց լռեցնել Լուտերը կարախնալութեան պաշտօն մը տալով իրեն: Երբ ատով չկրցաւ սերաշահիլ, սպառնաց Լուտերին: Երբ անոր մէջն ալ չը յաջողեցաւ, Յունիս 15, 1520-ին կոնդակով մը կտրեց Լուտերը եկեղեցիէն եւ դատապարտեց Լուտերին բոլոր գրութիւնք: Լուտերն ալ իր կարգին, նոյն տարին 1520 Դեկ. 10-ին հրապարակաւ խարոյկի դատապարտեց Պապին կոնդակը եւ եկեղեցական կանոնադիրը:

Պապը դրաւ Գերման Կարոլոս Ե. կայսեր վրայ՝ պատժելու Լուտերը: Կայսր իբրեւ հաւատարմութիւն մոլեռանդ կաթոլիկ մը պատրաստ եղաւ Պապին հրամանը ի գործ դնել: Գերման իշխաններ անմիջապէս պաշտպան հանդիսացան Լուտերին ըսելով. «Ապօրինի է մէկու մը դէմ վճիռ արձակել առանց իրմէն լսելու»: Կայսր կայսերական ժողով մը գումարեց եւ այդ ժողովին հրաւիրեց Լուտերը, խաղաղութեամբ ու քաղաքավարութեամբ, խառնաձայնով անոր ապահով ճամբորդութիւն մը: Լուտեր

ընդունեց հրաւերը եւ գնաց ըսելով. «Որմսի տանիքներուն վրայ եղած կղմիւտիւններուն չափ սատանաներն ալ հոն ըլլան, պիտի երթամ»: «Նախ ես Պապը Աստուծոյ փոխանորդ կը սեպէի, հիմա՝ Սատանային»:

Անդղիոյ Հէնրիկոս 8-րդ թագաւորը գերբ մը գըրեց ընդ դէմ Լուտերին, Պապի կողմէն կոչուեցաւ. «Վահան Հաւատոյ» իր այս երկին համար: Իսկ Լուտերին պատասխանն էլ աւ. «Հէնրի, Հէնրի, ոչ քու զրէշը եւ ոչ ալ քու սուրէշ կը վախնամ»:

Այդ Որմսի վեհաժողովին մէջ՝ Լուտեր իր սկզբունքներուն վրայ անխախտ մնաց ըսելով. «Եթէ իմ սխալներս Ս. Գրոց միջոցաւ չը ցուցուն ինծի, նշանախէժ մ'իսկ գրութիւններէս փոխելու պատրաստ չեմ»: (Յիշէ Լուտերին աղօթքը, ժողովին ներկայանալէն առաջ): Լուտերի այս յայտարարութեան վրայ, Կայսր հրամայեց որ ժողովը փակուի: Գերման ասպետներ իրենց սրերով կամար մը շինեցին որու տակէն Լուտեր գուրս հանեցին, եւ Սաքսոնիոյ կայսրներին միջոցաւ իր բերդերէն մէկուն մէջ բանտարկեցին, ապահովութեան համար: Կայսր հրամայեց որ Լուտերի բոլոր գրութիւններ դատապարտուին, ոչնչացուին: Բողոքականութիւնը իր սաղմնային վիճակին մէջ պիտի խեղդուէր, եթէ քաղաքական նորակերպ դէպքեր տեղի չունենային եւ կայսեր ուշադրութիւնը տարբեր կողմ չը դարցնէին:

10. — Ժամանակակից նպաստաւոր պայմաններու դէպքեր. — Կարոլոս Ե-րդ կայսր, ժառանգութեամբ ու կայսերական թապին շնորհիւ տէր եղած էր գըրեթէ Եւրոպայի կիսուն: Աստուծոյ, Գերմանիոյ, Պէլճիկայի, Հոլանտայի, Սպանիոյ, Իտալական կարգ մը քաղաքներու եւ Ֆրանսայի մէջ Պուրկոն-

տայի դքսու թեան : Կարողուս ն-րդ կայսր որոշած էր իր կայսերական ու արքայական բոլոր ուժեր ի դործ դնել Լուստեր ու անոր շարժումը փճացնելու : Ինք պիտի յաջողէր նիժ քաղաքական նորանոր գէպքերն ու շարժումները իր ուշադրութիւնը Գերմանիայէն դուրս չը դարցնէին :

Կարողութեան Եւրոպայի թշնամիի ու մրցակից էր Ֆրանսիայի Ֆրանսիան Ա. թագաւորը։ Կարողութեան Եւրոպայի մէջ պատերազմ ծագեցաւ այս պատերազմի, Պուրկիտանայի զբաղեցեան, Միլանի եւ Իտալական կարգ մը քաղաքներու մասին։ Պատերազմի վախճանով Կարողութեան Եւրոպայի զօրութեան էր Ֆրանսիան Ա. ին միացաւ ջախջախելու Կարողութեան զօրութեանը։ Իրաց այս կացութեան մէջ, Կարողութեան Եւրոպայի խոհեմութեան չը սեպեց հետապնդել Որման միջոցը ի գործ դնելու։

1530-ին երբ Կարողւս պահելի մը դարեցաւ Իտալական պատերազմներէն, Սպանիական զօրքերուն միջոցաւ աշխատեցաւ հիմա ի գործ դնել Սրմսին միջիւր ընդդէմ Լուսերին, ու անոր սկսած շարժումին: Սակայն Ֆրանսայի Ֆրանսիս Ա. որ կը հալածէր բողոքականները իր երկրին մէջ, հիմա Գերմանիոյ բողոքականներուն հետ դաճակցեցաւ ընդ դէմ կայսեր: Ասոր համար Կարողւս Ե. կայսր ստիպուեցաւ 1555-ին Աւկսպրկի դաշինքով խաղաղութիւնը կնքել Գերման Բողոքականներուն հետ, արածելով անոնց (ա) իւրաքանչիւր իշխան կամ դուքս ազատ է որոշելու ընդունիլ կամ կաթոլիկութիւնը եւ կամ Լուսերականութիւնը իրրեւ կրօնք իր իշխանապետութեան: Ժողովուրդը ո'ւէէ ձայն ու իւրաւունք չունէր, հարկադրուած էր ընդունիլ իր իշխանին կրօնքը: (բ) 1552-էն առաջ Բողոքականացած եկեղեցապատկան կալուածներ կրնային իւրաց-

ուելի, բայց 1555-էն յետոյ տ'եւէ դուքս կամ իշխան երբ Բողոքական կը գտնայ եկեղեցապալական կալուածները կաթողիկոսեան վերադարձուելու էին: Այս գաշինքին մէջ՝ Բողոքականութիւն ըսելով Լուտերականութիւնը կը հասկցուէր: Ծիշդ այս երկու անորոշ կէտերուն համար, գետին պատրաստուեցաւ ապագայի սաստիկ արիւնհեղութեան կաթողիկնէրուն ու բողոքականներուն մէջտեղ: Որովհետեւ, Լուտերականութիւնէն զատ ուրիշ բողոք. շարժումներ ալ մտան Գերմանիոյ մէջ: Լուտերն ալ պարագաներուն բերմամբ փոխուեցաւ, հրաժարեցաւ իր ծայրահեղութենէն: Գիւլպցին՝ բուն ծայրահեղ ապստամբութիւնը ընդվզում մը յառաջ բերին իր մէջ: «Չարկէ՛ք, սպանեցէ՛ք, ալդ ապստամբներ որոնք Թիւրքերէն աւելի գէշ են», ըսաւ: Զուինկլիի հետ, հացին ու գինիին փոխուելու չը փոխուելու խնդրոյն յուրջ չը համաձայնելով պատակաւ յառաջ բերաւ Բողոքականութեան մէջ, Լուտեր այն աստիճան մեղմացուց իր ծայրահեղութիւնը որ արտօնեց եկեղեցիներուն ունենաւ իրենց եպիսկոպոսները եւ Պապն ալ իրբեւ նախագահ: Երբ Բողոքականներ կը կազմակերպուէին իրենք զիրենք պաշտպանելու, Հէսի իշխանը Ֆրիլիպ, խոստացաւ իրենց կողմ անցնիլը եթէ իրեն արտօնուի երկու կին ունենալ: Լուտեր ու Մելանկթոն արտօնեցին: Սակայն հակառակ ստանկ տատանումներուն, որոնք արտաքոյ կարգի պարագաներուն ծնունդն էին, Լուտեր անկեղծ հաւատացող մըն էր, եւ անպառ կորովի տէր անձ մը: Իր անպառ սլոխն գաղտնիքը իր հաւատքին մէջն էր: Յունիս 30, 1530 երբ դեռ Աւետարանի ժողովը կը շարունակէր ունենալ իր նիստը, Լուտեր դրեց Մելանկթոնին կոչում ընելով Յովհ. 16. 33 ըսելով

«Ինչո՞ւ վախճանք պարտուած աշխարհէն, որ կը խօսի որպէս յաղթող»։ Իր երգը, «Աստուած մեր բերդն է հաստատուն», ինքնին ապացոյց մըն է իր զօրաւոր հաւատքին։

11.— Ժամանակակից Պապերուն խոսուիլուն.— Ինչպէս որ տեսանք, բարեկարգութեան պահանջը՝ Լուտերէն 3 դար առաջ բարձրացուած էր բայց Պապեր անտես ըրին։ Լուտերին ժամանակակից Պապերը, Լեւոն 10-րդ որ զարգացած բարձր մտաւորական մըն էր, եւ անոր յաջորդը, Ատրիան 6-րդը որ բարի, պարկեշտ եւ կրօնասէր անձ մըն էր, եթէ այս անձինք բարեկարգութիւն մը ըրած ըլլային, կարգ մը զեղծումներուն դէմ առած ըլլային, կացութիւնը կը փրկուէր եւ եկեղեցին պառակտումէն կ'ազատուէր։ Մինչ Լուտեր Վարպըրկին մէջն էր, Լեւոն 10-րդ Պապը մեռաւ, իրեն յաջորդեց Հատրիան 6-րդ։ Այս անձը անկեղծութեամբ ընդունեց թէ Գերման կրօնական յեղափոխութիւնը արդիւնքն է եւ Աստուածային պատիժը այն բոլոր մեղքերուն, զորս բարձրատիճան կղերներ գործեր են։ Հակառակ այս խոստովանութեան քայլ մ'իսկ չ'առաւ բարեկարգութիւն ընելու։ Ամենէն առաջ իր պահանջն եղաւ որ Լուտեր ճգմուի։ «Այն Թիւրքերէն աւելի վատ թշնամի մըն է Քրիստոնէութեան» կ'ըսէր։ Այս կերպով Հատրիան 6-րդ Պապը կորսնցուց պատենութիւնը եկեղեցին փրկելու պառակտումէն։

12.— Այլադան պատճառներ.— Լուտերին սկսած կրօնական յեղափոխութեան գործը իր սկզբնական քայլին մէջ պիտի խեղդուէր, եթէ տարբեր տարբեր մարդիկ այլադան շարժառիթներով նպաստաւոր չ'ըլլաին իր շարժումին հանդէպ։ Գերմանացի իշխաններէն ոմանք զուտ ազգասիրու-

թեան հոգիէն մղեալ Լուտերի շարժման ոյժ տուին, տաւր լուծէն, Պապին իշխանութենէն, իրենց երկիւրը ու ժողովուրդը ազատելու համար։ Ոմանք ալ երբ տեսան իրենց հակառակորդները Պապական իշխանութեան համաժխտ են, եւ հակառակ Լուտերին, անոնք Լուտերին կողմ անցան մէկ պատճառաւ, իրենց անձնական վրէժն առնելու իրենց հակառակորդներէն։ Ժողովուրդէն ոմանք Լուտերական եղան, իրենց տէրերուն դէմ լմբոստանալու համար։

Կղերներէն ոմանք ալ Լուտերական եղան ամուսնանալու նպատակաւ։ Երբէք անտես առնելու չենք ոմանք ալ Լուտերական եղան կրօնական անկեղծ համոզումով ու հաւատքով։ Այսպէս զանազան շարժառիթներով մարդիկ միացան սկսած նոր շարժումին, եւ զօրացուցին զայն։

Բայց այս բոլորը, չը պիտի կրնային յաւերժացնել այդ շարժումը եւ նոր եկեղեցիներ յառաջ բերէին։ Եթէ քաղաքական պարագաներ նպատած չ'ըլլային։ Ինչպէս որ տեսանք այդ քաղաքական պարագաներն էին որ Ֆրանսայի թագաւորը Ֆրանսուա, կամ Ֆրանսիս Ա. միմիայն քաղաքական նպատակաօգնեց Գերման Բողոքականներուն ընդ դէմ Կարոլոս Ե. կայսեր։ Միեւնոյն նպատակաւ Պապ ինքնին դէմ դարցաւ Կարոլոսին անոր հօր քաղաքական իշխանութենէն վախճալուն համար։ Այլապէս Կարոլոս Ե. իրքեւ նուիրուած կաթոլիկ մը, որոչա՞ծ էր իր արքայական ու քաղաքական բոլոր զօրութիւն ի գործ դնել Լուտեր եւ անոր շարժումը ճգմելու ու վերջացնելու։ Վերջապէս Պապին ու Կարոլոսին եւ Ֆրանսայի թագաւորին մէջտեղ եղաւ խաղաղութիւնը։ Կարոլոս հիմա այլեւս ազատ էր իր փափաքը իրադրածելու Գերմանիոյ մէջ եւ վերջացնելու Լու-

տերական շարժումը, եթէ քաղաքական նոր ու վիթ-
խարի շարժում մը տեղի ունեցած չ'ըլլար: Այս նոր
շարժումը տեղի ունեցաւ Թիւրքերուն միջոցաւ:

Օսմանցիք իրենց արագ յառաջացումով ու ահաբ-
կու ոյժով սարսափեցուցեր էին Եւրոպա: Մինչ Կա-
րոլոս կը ջանար Բողոքականութիւնը արմատախիլ
ընել Գերմանիոյ մէջ, Օսմանցի Թիւրքեր ահաբկու
ոյժով ու նոր հրետանիներով եկան ու Վիեննա պա-
շարեցին: Կարոլոս հարկադրուեցաւ հաշտութիւն մը
կնքել Գերմանիոյ Բողոքականներուն հետ, միաց-
եալ ոյժով Թիւրքերուն դէմ կռուելու համար: Բո-
ղոքականութիւն այսպէս արմատ կապած Գերմանի-
ոյ մէջ՝ սկսեց ծաւալել հիմա ոչ Հռոմէականացած
երկիրներուն մէջ, Անգլիոյ, Սկոտլանդի, Զուիցե-
րիոյ, Հոլանտայի, Տանիմարքայի եւ վերջէն Սկան-
տինաւեան թերակղզիին մէջ:

Բ:— Բողոքականութիւն ու Կաթոլիկութիւն բազ-
դատուած:

1. Բողոքականութիւն կը հաւատայ թէ փրկու-
թիւն Աստուծոյ ձրի պարգեւն է Յիսուս Քրիստոսի
միջոցաւ տրուած հաւատքին միջոցաւ առանց ո՛րեւէ
խորհուրդի միջամտութեան:

Ըստ Կաթոլիկութեան՝ այս պարգեւը կը տրուի
մարդոց սուրբ խորհուրդներուն մատակարարու-
թեամբ:

2. Բողոքականութիւն կ'ընդունի եկեղեցին իբրեւ
միջոց մը Աստուծոյ թաղաւորութեան իրականաց-
ման:

3. Բողոքականութիւն կ'ընդունի կղեր իբրեւ հո-
փեւ մը ուսուցիչ մը որ իր նկարագրին, կրթութեան
եւ Սուրբ Հոգւոյն կոչմամբ կանչուած է հովուելու
եկեղեցին եւ անուցանելու ժողովուրդը ճշմարտու-

թեամբ: Բողոքականութիւնը կարեւորութիւն չ'ըն-
ծայեր առաքելական ձեռնադրութեան, այլ առաքե-
լական շնորհքն ունենալուն:

Կաթոլիկութիւն կ'ընդունի թէ կղերը ձեռնադրու-
թեամբ դատ դասակարգ մը եղած է, որոց տրուած
է շնորհքը, որով անոնք կարող են Ս. խորհրդոց
մատակարարութեամբ բաշխել ժողովուրդին հոգե-
ւոր շնորհքները, առանց նկատի առնելու իրենց
մարմնոյն մէջ գործուած մեղքերն ու յանցանքները
որոնք չեն կարող ազդել իրենց տրուած առաքելա-
կան շնորհքին ձեռնադրութեամբ իրենց փոխանցը-
ուած: Հիմա Կաթոլիկներուն աեռակէտով նկատի
առնենք թէ ի՞նչ է տարբերութիւն Բողոքականու-
թեան ու Կաթոլիկութեան մէջ:

Ըստ Փատրը ճէօ, Թիբէլի, (Տես «Թիք Բրիսնի-
էնիթի էք քիք Բրոս Բոտ») Բողոքականութեան ու
Կաթոլիկութեան տարբերութիւններն են՝

Ա. Բողոքականներ կրօնքին մէջ չեն կը դնեն
բարոյական կեանքին վրայ, արմատացած Աստու-
ծոյ վրայ եղած հաւատքով եւ որ կ'աճի Աստուծոյ
հաճելուն: Ըստ Բողոքականութեան, Աստուծոյ թա-
ղաւորութիւնը մարդոց ներսիղին է: Բողոքականներ
հոլովութեական են (էվոլիւշնէրի): Կաթոլիկներ՝
գերբնականութեան կը հաւատան: Կը հաւատան յա-
ւիտենական դժոյքի եւ երկինքի:

Բ: Բողոքականներ կը հաւատան թէ աշխարհն չա-
քին ու բարին պայքարին թառերարեմն է: Մար-
դուն կոչումն է բարին ընելով յաղթել չարին: Մար-
դուն ջանքն ըլլալու է մաքրել ինքզինք անսոսկական
կիրքերէն, յաղթող հանդիսանալ անոնց վրայ:

Կաթոլիկներ կը հաւատան Աստուծոյ եւ Սատա-
նային: Իրենց համոզումն է որ կղերներուն շնորհք

տրուած է աղօթքով դեւերը վտարել (էփօսթիս) եւ տեղ ընել Ս. Հոգւոյն: Լեւոն 13-րդ Պապ ամէն օր կ'աղօթէր որ Սատանան Հոռմէն դուրս վտարուի:

Գ. Բողոքականներ կը հաւատան թէ իրենք Աստուծոյ որդիք կ'ըլլան իրենց բարի կեանքով: Բողոքականներ եկեղեցական խորհուրդներ կ'ընդունին իրբեւ պարզ նշաններ մարդուն Աստուծոյ հանգէպ բռնած դիրքին: Ըստ իրենց դատումին, խորհուրդներուն միջոցաւ զօրութիւն չը փոխանցուիր մարդուն: Բողոքականներ կը հաւատան թէ, իրենք՝ բարոյական ու հոգեւոր զօրութիւն ձեռք կը բերեն իրենց մշտնջենական պայքարով ու հսկողութեամբ: «Մենք Աստուծոյ զօրութիւն կ'ընդունինք, մեր հաւատքին չափով,» կ'ըսեն:

Կաթոլիկներ կը հաւատան թէ իրենք Աստուծոյ որդիներ կ'ըլլան Ս. խորհուրդներուն միջոցաւ: Այդ խորհուրդներուն միջոցաւ հոգեւոր զօրութիւն կ'շտեմարանուի մարդուն հոգիին մէջ, մահուան պարագային այդ զօրութիւն ի յայտ կուգայ: Մկրտութեամբ Սատանան դուրս կը վտարուի մարդէն եւ մարդ Աստուծոյ զաւակ կ'ըլլայ: Այս բնութեան գործն չէ, Աստուծոյ շնորհքն է:

Դ. Բողոքականներ չեն կարող որոշ գիծ մը քաշել մարմնոյն ու հոգիին մէջտեղ զանոնք իրարմէ անջատելով: Ոմանք մարմին հոգիին արտայայտութիւն կը սեպեն եւ ոմանք ալ կը նոյնացնեն:

Կաթոլիկներ կը նկատեն մարմին իրբեւ սպասարար ու թշնամի հոգիին: Երկուքն ալ թէ մարմին եւ թէ հոգին, փոփոխութեան պէտք ունին:

Ե. Բողոքականներ կ'ընդունին Ս. Հաղորդութիւնը իրբեւ խորհրդանշան մը: Կաթոլիկներ կ'ընդունին Ս. Հաղորդութիւնը իրբեւ կենաց հացը, իրբեւ հա-

կաթոյն (էմփիստա) մահուան եւ կերակուր հրեշտակային բնաւորութեան:

Զ. Բողոքականներ չեն հաւատար ծէսերով ու արարողութեամբ զԱստուած պաշտելուն, այլ հոգով ու ճշմարտութեամբ: Կաթոլիկներ կը հաւատան՝ ծիսական արարողութեամբ զԱստուած պաշտելուն, լսելով՝ Յիսուս զնահատեց տաճարն ալ Սինակօկն ալ որով յարգեց իր նախահարց կրօնքը:

Է. Յաւիտենական կեանքը, ըստ Բողոքականներուն տման, զարգացման եւ դեռ ըլլալու կեանք մըն է:

Կաթոլիկներուն համար յաւիտենական կեանքը՝ տշխատութենէն հանգստանալու, Աստուծոյ երեսին վրայ խորհելու ու յափշտակութեան կեանք մըն է:

Ը. Բողոքականներ չեն հաւատար սրբոց միջնորդութեան, բարեխօսութեան: Կաթոլիկներ կը հաւատան եւ կ'ընդունին թէ սրբոց գէմ եղած հալածանքը պիտի արագացնէ Աստուծոյ թագաւորութիւնը՝ որ ուժով, կարծես փոթորիկով պիտի առնուի:

Գ. Բողոքականութեան թերութիւնք եւ Առաւելութիւնք:—

Թերութիւնները:

1. Բողոքականութիւնը այն աստիճան չէ շտ դրաւ խիզճի ազատութեան վրայ որ մոռցաւ թէ խղճի ազատութիւնը միջոց մըն է ո'չ թէ կէտ նպատակակէտը: Բողոքական ազատութիւնը չարաչար գործածուելով, յառաջ եկան շատ մը տղէտ ինքնահաւան, ինքնակոչ անձեր, որոնք Պապերէն աւելի քննադատ ու խիստ դիրք մը բռնեցին իրենցմէ տարբերողներուն հանդէպ, զանոնք դժոխքի որդիք եւ մարդկութեան թշնամիներ կոչելով:

2. Բողոքականութիւնը անտեսեց մարդուն զգա-

յումներուն դերը մարդկային կեանքին եւ անոր նկարագիրը կերտելուն մէջ: Մոռցաւ թէ մարդ զուրանական էակ մը չէ, այլ զգայնական ակ:

3. Բողոքականութիւնը անտեսեց աւանդութեանց եւ անցեալ յիշատակներուն բարեբար դերը մարդկային կեանքը կերտելուն մէջ: Անցեալի սովորութիւնք, կազմակերպութիւնք ունին իրենց զսպիչ, կրթիչ եւ առաջնորդող դերը մարդկային կեանքին մէջ: Կախում ունի թէ մարդիկ ինչպէս պիտի վարուին անոնց հետ, այդ անցեալի յիշատակներուն ու սովորութեանց եւ աւանդութեանց: Անոնք կրնան զործածուիլ իբրեւ արգելք կամ գրգռատաճառ Աստուծոյ թաղաւորութեան յառաջացման:

4. Բողոքականութիւն այնչափ չեւազարա անհատական փրկութեան վրայ որ մոռցաւ թէ Քրիստոնէութեան կենսական կէտն է Աստուծոյ թաղաւորութիւնը: Անհատ կը փրկուի Աստուծոյ թաղաւորութեան մէջ հաւատարիմ սպասաւոր մ'ըլլալու: Անձնասիրութիւնը զգուելի է ամէն բանի մէջ, ալ աւելի կրօնքին: Փրօֆ. Հըքսլիի նման անձինք այդ առեւն կրնան զգուանքով ըսել, «Երկինքն ալ պէտք չունի անձնասէր հոգիներու»:

Դժբաղդաբար Քրիստոնէութեան մէջ՝ անհատական փրկութիւնը այն աստիճան չեղտուած ու Աստուծոյ թաղաւորութիւն անտեսուած է որ շատ մը կարող մարդիկ կամ կուսակրօնութեամբ եւ կամ կղզիացմամբ ձեռք քաշած են աշխարհէս եւ թոյլ տուած են որ «Բափխալիզմ» եւ անոր ներհակ եղած շարժումները մարդիկ ու թիւեր իւրաքանչիւր դէմ թշնամացնեն եւ ընկերական պայքարը ահարկու դարցնեն: Աշխարհս քիչ տուեալ չէ այս տեսակ միակողմանի ըմբռնումէն:

Բողոքականութեան Առաւելութիւնք:

ա. Բողոքականութիւնը ջատագով հանդիսացած է խղճի ու մտքի ազատութեան իբրեւ միջոց մարդկային յառաջդիմութեան: Առանց այս տեսակ ազատութեան, մարդկութիւնը կը լճանայ հոգեւորապէս ու մտաւորապէս եւ կը մահանայ: Բողոքականութիւն կը հաւատայ թէ Աստուած դեռ շատ ըստեր ունի տալու մեղի Ս. Գրոց եւ Յիսուսի կենաց միջոցաւ:

բ. Բողոքականութիւնը կը հաւատայ թէ Աստուած ինքզինք յայտնած է, իր կամքը սրոշ բրած է մարդոց, բնութեան օրէնքներուն միջոցաւ: Ասոր համար Բողոքականութիւնը կուտեմբ ջատագով է բնական զիտութեան յառաջդիմութեան, որուն միջոցաւ մարդիկ իրազեկ կ'ըլլան կերպերուն, միջոցներուն, վտարելու հիւանդութիւնք, ցաւերը, նախապաշարումները եւ երջանկացնել մարդկային էակը:

գ. Բողոքականութիւնը կը հաւատայ Աստուծոյ տիեզերական Հայրութեան, մարդկային եղբայրութեան, եւ ուրիշ կրօնքներուն իրաւունքին: Մենք կանչուած չենք հալածելու մեղմէ տարբեր խորհողները եւ հաւատացողները, այլ բարեկամանալու եւ միջոց մը գտնելու զործակցութեան, որպէսզի առանկով մարդիկ մօտէն ծանօթ ըլլան Յիսուս Քրիստոսի փրկարար շնորհքին ազդեցութեան մարդոց կենաց մէջ:

դ. Բողոքականութիւն չ'ընդունիր թէ եկեղեցական իշխանութիւնը պէտք է որ կեդրոնանայ մէկ քաղաքի կղերի մը ձեռքին մէջ: Բողոքականութիւնը Ս. Կրկնաբանութիւն պէս (3-րդ դարուն) կ'ընդունի բոլոր կղերներուն, եպիսկոպոսներուն հաւասարութիւնը: Բողոքականութիւնը Քաղկեդոնի Նահանգին ժողովին պէս (418) չ'ընդունիր թէ ո'րեւ լուրջ խոր-

զիր մը ո՛րեւէ եպիսկոպոս կամ կղեր իրաւունք ունի վճռելու առանց նահանգի եկեղեցիներու Միութեան փողովին եւ եթէ հարկ պահանջէ ընդհ. եկեղեցիներու հաւանութեան: Բողոքականութիւնը կը հաւատայ Ս. Յերոնիմոսին հետ (374) թէ Հռոմի եկեղեցին տարբեր չէ միւս բոլոր եկեղեցիներէն, Գաղիոյ, Պրիտանիոյ, Ափրիկէի, Պարսկաստանի: Բոլոր եկեղեցիներ միեւնոյն Քրիստոսը կը պաշտեն, միեւնոյն հաւատոյ կանոնին կը հետեւին: Ուրեմն ո՛ւր է հեղինակութիւն կամ իշխանութիւնը: Աշխարհս չատ աւելի մեծ է քան թէ քաղաք մը: Ուր որ կայ եպիսկոպոս մը, Հռոմ, Պօլիս կամ ալլուր, հոն կայ քահանայական վսեմութիւնը: Բոլորն ալ Առաքելոց յաջորդներն են: (Կիսէպլըդ, Քրիստոսի փեսքէնտ փրէզէնդ):

Բողոքականութիւնը կը ձայնակցի Խրիմեան Հայրիկին ըսելով, «Ո՛վ սքանչելի Սէր եւ սիրոյ Բժիշկ, Պետրոսի 3 ուրացութեանց վէրքը, սիրոյ ամենազեղ ապեղանիովդ բժշկեցիր, եւ որ զրկուած էր Առաքելական պաշտօնէն, սէրը երաշխաւոր առիր եւ ներելովդ կրկին յանձնեցիր նմա Աւետարանին տընտեսութեան պաշտօնը: Այլ Պետրոսի պանծացող զահակալներ, այնպէս կարծեցին թէ դուն միայն Պետրոսի ձեռքը անսահման իշխանութեան զաւարտանք մը տուիր որ նա ի Հռոմ նստի իբրեւ աշխարհապետ մի, տիրապետէ քու ազատ հօտիդ եւ իւր հաւատար եղբայրները ճնշէ: Քա՛ւ թէ Դուն այնպէս կամեցար: Քա՛ւ թէ Պետրոսն այնպէս հասկցաւ եւ իւր առաքելութեան պաշտօնին մէջ այնպէս վարուեցաւ: Այս տիրապետութեան հոգին աշխարհին է, քու հեղ հոգին չէ, Յիսուս»:

Տը. Ուիլեմ Լ. Սրելվըն, որ կըթուած էր իբրեւ ձիգուրթական կղեր մը, բայց վերջէն Բողոքական

հովիւ մը եղաւ, այսպէս կ'արտայայտուի Բողոքականութեան մասին. «Բողոքականութիւնը Գիրք մը տառապէս դիտնալու նոր դպրութիւն մը չէ: Բողոքականութիւնը հասարակաց պաշտամունքէն վեհութիւնը, վսեմութիւնը վերցնող կրօնք մըն ալ չէ: Բողոքականութիւն կրօնք մըն է, որ ունի պատմական հիմ մը ու հոգեւոր սկզբունք մը: Այդ պատմական հիմն է թէ Յաւիտենական Աստուած զբաղէս իր կամքը յայտնեց աշխարհիս Յիսուս Քրիստոսի միջոցաւ: Հոգեւոր սկզբունքն է թէ, մենք կը պաշտենք զԱստուած Յիսուսին պէս ուղղակի, անմիջապէս եւ անմիջապէս: Բողոքականութեան առաջի ըսկզբունքն է անմիջ, ոչ թէ ծէսը կամ հաստատութիւն մը: Ճիշդ ինչպէս որ հոլովոյթը (էվոլյուշն) իր ընթացքին մէջ կը յանգի վերջապէս ապրող անհատի մը, ճիշդ ինչպէս որ պատմական ընթացքը կը հասնի իր զէնիթին յառաջ բերելով մարդ մը, որ նոյնացուած չէ զանգուածի մը անոր աննշան մէկ մաս կազմելով, այլ կը կենայ շիւի շիտակ իբրեւ ազատ անձնաւորութիւն մը:» «Բողոքականութիւնն ալ» իր հոգեւոր և զարգացման ընթացքին ճիշդ նոյն կերպով կը հասնի իր զագագթնակէտին, երբ զարգացած մշակուած հոգի մը յառաջ կուգայ եւ կը կենայ դէմ հանդիման Աստուծոյ առանց միջնորդի մը: Ոչ մէկ սխալեմ, ո՛չ մէկ հաստատութիւն կրնայ կամ Աստուծոյ եւ կամ հոգիի տեղ բռնել: Բողոքականութիւնը վերանորոգուած, այլակերպուած եւ փառաւորուած անհատականութեան կրօնք մըն է: . . . Այլակերպուած անհատներով է, որ այլակերպուած ընկերութիւն մը յառաջ պիտի գայ: Մինչ իսկ տառապանքի, վշտի ու մահուան վրայ յաղթութիւնը տանելու պատեհութիւն կայ: Ինչպէս որ անհուն ու հունաւոր հոգին Յիսուսի մէջ միանալով յառաջ բե-

րին շնորհազեղ կեանք մը, Բողոքականութիւնը աւելորդ համար կը շեշտէ թէ այդ տեսակ կեանքն է կարեւոր, ոչ թէ համարներու, կարգ ու սարքի վրայ եղած վիճարկանութիւնը:

Բողոքականութիւն մասնաւոր դաւանանք մը, եկեղեցական որոշ ձեւ ու նուիրապետութիւն մը չէ: Բողոքականութիւնը կը կայնի Աստուծոյ տիեզերանշան Հայրութեան, մարդոց ընդհ. եղբայրութեան, բոլոր կրօնքներուն հանդէպ տածած յարգանքին, անհատական խղճին ու ծոքին ազատութեան եւ եղբայրական գործակցութեան վրայ, որպէսզի մեր կեանքը աճի ու զարգանայ այս կերպով եւ աշխարհըս ալ ըլլայ հաճելի, բարեկամական եւ յառաջդիմական վայր մը ապրելու: Բողոքականութիւնը՝ մէկ վարդապետութեան վրայ չեշտ կը դնէ, Անհատին Աստուծոյ հետ ունեցած փոքրատեսակ, Յիսուսին հետեւելով, Անոր կենդանի Հոգոյն հետ ունեցած հաղորդակցութեամբ: Բողոքականութիւն կը բաժնէ, «Հետեւէ Յիսուսին: Եթէ Անոր հետեւելով փորձառարար կը գտնես թէ մեղքէն կ'ազատուիս, զինք կոչէ Փրկիչ: Եթէ Անոր հետեւելով կ'ուսանիս հոգեպարար նորանոր ճշմարտութիւնք, կոչէ զինք Վարդապետ, Ուսուցիչ: Եթէ Անոր հետեւելով փորձով իրագեկ կ'ըլլաս թէ մութ ճամբադ կը յուսաւորուի, կոչէ զինք Առաջնորդ: Երբ Անոր հետեւելով իրագեկ կը դառնաս Աստուծոյ ներկայութեան, կոչէ զինք Որդի Աստուծոյ: Երբ Անոր հետեւելով փորձառու կ'ըլլաս նոր կեանքի մը եւ նոր ուրախութեան մը, զորս մարդկային բառերով չէ կարելի արտայայտել, ուրեմն լռիկ մեջիկ Անոր հետեւէ ու հոգեւին երգէ «Միշտ երգեմ Անոր մեծ սէրը»:

ԶՈՒԳԱԿՇԻՌ ՀԱՅ – ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ

Ե.

ՀԱՅ – ԱԿԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒՆ

Երեք կարեւոր հարցեր մեզ կը դիմաւորեն այս կէտքէն առաջ. Առաջինն է ներկայ «Հայ-Առաքելական» եկեղեցին Առաքելական է իր դաւանանքով, ծէսերով ու վարչաձեւով: Ներկայ «Հայ-Առաքելական» եկեղեցին Առաքելական է իր դաւանանքով, պաշտամունքով ու վարչաձեւով:

Երկրորդ՝ եկեղեցի մը կրնայ առաքելական ըլլալ, բայց ոչ-առաքելական, կամ առաքելական ըլլալ, բայց ոչ-առաքելական: Երրորդ՝ եթէ «առաքելական» բառը յաջորդութիւնը կը շեշտէ եւ «առաքելական» բառը հաւատալիքը, ո՞րքան բաւարար է զուգակշռել երկու տարրեր, անմահ եղբեր: Այս հարցերուն վրայ խորհինք ու անցնինք մեր նիւթին: Զուգակշռենք երկու եկեղեցիներն:

1. Իրենց ծագումին մէջ: Հայ-Առաքելական եկեղեցին ծնաւ Առաքելական, անանցաւ Աստուածաշունչով ու աճեցաւ Քրիստոնէական կրօնի ծաւալումով: Թաղէոսի եւ Բարթողիմէոսի աւանդական քարոզութիւններով «բազումք հաւատացին ի Քրիստոս»: Անակի որդոյն Պարթեւազն Գրիգոր Լուսաւորչի քարոզութիւններն ալ զուտ Քրիստոնէական էին, «միւս կողմանէ համար կուռքերու պաշտօնութեան անիմաստ գործը կը խայտառակէր, դիւանական խաբէութեան զոհ նկատելով բոլոր հեթանոսները»: Գրիգոր Լուսաւորչի կեանքն ու քարո-

զութիւնները Հայերու մեծ բազմութիւններ խաւարէն լոյսի, կուռքերէն Քրիստոսի առաջնորդած էին: Հայ-Առաքելական եկեղեցին կազմուած էր զուտ Աւետարանական հիմերու վրայ առանց ազգայնական կամ քաղաքական գունաւորումներու:

Հայ-Աւետարանական եկեղեցիին ծագումն ալ զուտ Աւետարանական էր: Տօք. Սայրըս Համլին թուրքիա զրկելու առիթով, 1839-ին Ամերիկեան Պօրտը հետեւեալ կերպով արտայայտուած էր — «Արեւելեան եկեղեցիներուն մեր առաքելութեան նրպատակն է, նախ՝ անոնց մէջ Աւետարանի գիտութիւնն ու ոգին արթնցնել. երկրորդ անոնց միջոցով կ'աւելանան երուրդն ազգել: Զուտ Քրիստոնէութեան հուրը պէտք է վերարծարծուի այդ Քրիստոնեայ սեղաններուն վրայ: Արեւելեան եկեղեցիներն իրենց հետեւոր եղբայրներուն օգնութեան պէտքն ունին: Չանոնք նորահաւատ ընելու համար չէք զըրկուի: Թող Հայր Հայ մնայ, յոյնը յոյն, եթէ կ'ուզեն նեստորականը նեստորական, արեւելցին արեւելցի: Ձեր մեծ գործն է Աւետարանի մեծ վարդապետութիւններն ու պարտականութիւններն սորվեցնել»: Տր. Ճօզէֆ Կրին, ամենէն չին միսիօնարներէն մին, հետեւեալը կը գրէ իր գրքերէն մէկուն մէջ. — «Միսիօնարներ թուրքիա չգացին եկեղեցական իշխանութիւններ արհամարհելու, կամ սխալ ուսուցումներու եւ հակասութեամբ աշխատանք սովորութիւններու վրայ յարձակելու համար, այլ անկեղծօրէն կը փափաքէին Արեւելեան եկեղեցիներուն շինարարութեան օգնելու, եւ զանոնք Քրիստոնէական հաւատքին մէջ զօրացնելու»: Նոյն իսկ առաջին Հայ-Աւետարանական եկեղեցին կազմուած ատեն (1846 Յուլիս 1) երբ Ամերիկացի միսիօնարը

կը հարցնէր ժողովուրդին թէ ի՞նչ յարանուանութեան կ'ուզեն յարել, անոնք պատասխանեցին. — «Պէտք չունինք մասնաւոր յարանուանութիւն մը որոշելու, կամ ոեւէ օտար գրութիւն մը որդեգրելու. կը փափաքենք մեր մայրենի եկեղեցին իր նախկին առաքելական ուղղափառութեան ու մաքուր պարզութեան վերածել, վասնորոյ, որոշած ենք Հայաստանեայց Աւետարանական եկեղեցի կազմուիլ եւ ոչ ուրիշ բան»: Հայ-Աւետարանական եկեղեցին ալ Աւետարանով ծնաւ, անով անանցաւ ու անով զօրացաւ: Ամեն տեղ Կիրակնօրեայ դպրոցներ հիմնուեցան, Սուրբ Գրոց ուսումը անհատական, ընտանեկան եւ եկեղեցական կեանքերու մէջ մեծ թափ մ'ստացաւ: Հայ եկեղեցւոյ բարձրաստիճան կղերներէն ոմանք կը խոստովանէին թէ ամենէն հասարակ Բողոքականը իրենցմէ աւելի տեղեակ է Ս. գրական ճշմարտութիւններուն: Հայ-Աւետարանական եկեղեցին ալ շինուած էր զուտ Աւետարանական հիմերու վրայ առանց ազգայնական կամ քաղաքական գունաւորումներու: Երկու եկեղեցիներուն ալ ծագումը Աւետարանական էր:

2. Հայ-Առաքելական եկեղեցին Աւետարանչալան էր: Հայերը Քրիստոնէութիւնը ազգովին ընդունելէ վերջ (Յ. Տ. 301) Աւետարանի լոյսը ուրիշ ազգերու ալ տարին: Ազաթանգեղոսի վկայութիւնն է թէ Լուսաւորիչն «Զամենայն աւուրս կենաց իւրոյ առաքելարան առաքելագործ փարեալ լուսաւորէր»: Գրեգորի առաքելական պաշտօնը տարածուեցաւ Վրաց եւ Աղուանից երկիրներու վրայ ալ: Վրաստան զրկուեցան հովիւ մը եւ եկեղեցական պաշտօնեաներ, իսկ Լուսաւորի թոռ Գրեգորիս Աղուանից վրայ Կաթողիկոս կը ձեռնադրուի Լուսա-

ւորչի ձեռքով: Միջագետքի եւ Ատրպատականի մէջն ալ Հայեր Աւետարանը կը քարոզէին եւ այս աեղերու եպիսկոպոսներն ալ Գրիգոր Լուսաւորիչէ ձեռնադրուեցան: Այսպէս, Հայ-Առաքելական եկեղեցին իր գոյութեան առաջին դարերուն ներքին ու արտաքին առաքելութեամբ զբաղած էր: «Գացէք ամբողջ աշխարհ ու աւետարանը քարոզեցէք բոլոր ստեղծուածներուն», կը հաւատային Հայ-Առաքելական եկեղեցիներուն հայրերն ու հայրապետները:

Հայ-Աւետարանական եկեղեցին ալ Աւետարանաչական էր: Մեր Աւետարանական հայրերը տունէ տուն, գիւղէ գիւղ, քաղաքէ քաղաք Աւետարանի լոյսը կը տանէին, երբեմն անհատաբար, երբեմն հաւաքաբար, բայց միշտ հաւատարմաբար: Ամեն մէկ եկեղեցւոյ անդամ գործող մէկը: «Ան որ կը լսէ թող ըսէ եկուր»-ի կը հաւատային անոնք: Քարոզիչներն վերնատան փորձառութիւնն ունէին, եկեղեցիներն Պենտեկոստէի: Սարկաւազներուն մէջ՝ Ստեփաննոսներ կային, Աւետարանիչներուն մէջ՝ Փիլիպպոսներ: Սէրը կը տիրէր սրտերու մէջ: Սէր իրարու հանդէպ, սէր հոգիներու հանդէպ: Կրնային երգել- «Եղբայր ենք մենք մէկ Հօր որդիք, չը կայ մեր մէջ մեծ կամ պզտիկ. մէկ ուսուցիչ ունինք Յիսուս, մէկ մեր հաւատք եւ մէկ մեր յոյս»: Աշխարհն ալ կը վկայէր անոնց սիրոյն ու կը հաւատար անոնց երգին: Զարմանալի չէ, ուրեմն, եթէ Հայ-Աւետարանական եկեղեցին անդամներու այնքան պատկառելի թիւ մը կը ներկայացնէր իր գոյութեան առաջին 40 տարիներուն մէջ:

3. Հայ-Առաքելական եկեղեցին կրակի մկրտութենէ անցաւ. իր գոյութեան գրեթէ ամբողջ շրջանին հալածուած է ան: Առաջին դարու կոտորած

Սանատրուկի սրածութիւններէն մինչեւ չորրորդ դարու Տրդատի հալածանքները հայերը հայերէն կը ջարդուէին իսկ առաջին դարէն մինչեւ 20-րդ դար, Հրէայ մանուկներու ջարդէն մինչեւ Հայ մանուկներու ջարդը, Ռամայի կոծէն մինչեւ Հայաստանի սուգը, Հերովդէսէն մինչեւ Համիտ, Աստուած իմ, այդ ո՛րքան արցունք ու արիւն, որքա՛ն սուր ու հուր ու մուր ու ամօթ ու աւերակ: Անունդ սիրեմ, Հայ եկեղեցի. ի՞նչպէս անվկանդ քաղցիր արիւններու ու աւերակներու մէջէն, որբերը գրկեցիր, որբեւայրիները խնամեցիր. դարնուցար, վիրաւորուցար, բայց չ'ինկար, ինկար, բայց չ'կործանեցար, որովհետեւ ՎէՍՒ վրայ հաստատուած էիր: Հայ եկեղեցին ամբողջ քսան դարեր արիաբար պաշտպանեց իր գոյութիւնը, որով ազահովեց մեծ չափով, Հայ ազգին գոյութիւնը, ազգին որ կորսնցուց իր թագերն ու թագազարդ գլուխները, հրակայ բանակները, փառաւոր տաճարները, իսկ ինքը մնաց անպարտելի, վիրաւոր ու անմահ:

Հայ-Աւետարանական եկեղեցին ալ, թէեւ անբազաւակիւրդէն սահմանափակ առումով, սոսկալի հալածանքներու ենթարկուեցաւ Հայ-Առաքելական եկեղեցիին առաջնորդներուն կողմէն: Մատթէոս Պատրիարք Պօլսոյ 1846-ին նոր դաւանանք մը գծեց եւ պահանջեց որ ամեն Աւետարանական Հայ ընդունի զայն ու ստորագրէ: Աւետարանականներն չընդունեցին ու չստորագրեցին: Ասկէ վերջ Աւետարանականներուն զէմ սկսաւ հրապարակային նախաւինք, ծեծ, խոշտանկում, բանտարկութիւն, աքսոր եւն: Երախայք մնացին առանց մկրտութեան, մեռելներն առանց թաղումի. անօթիներ առանց հացի: Յանուն Հայ-Առաքելական եկեղեցիին մղուած

այս անողորմ, եղբայրազուհի Հալաժանքը չարունակեց մինչեւ 1853 երբ Սուլթան Մէճիտ Անզղիական եւ Ամերիկեան դեսպաններու միջնորդութեամբ Աւետարանականները «Բողոքական Ազգ» հռչակեց մասնաւոր հրովարտելով: Այս հալաժանքները, սակայն, աւելի թափ տուին Աւետարանի քարոզութեան եւ անկարելի ըրին Աւետարանականներուն վերադարձն ի Մայր Եկեղեցին:

4. Դպրոցական կրթութիւնն ալ կրօնական էր:

Սահակի եւ Մեսրոպի հիմնած դպրոցներուն մէջ ամենէն աւելի Աստուածաշունչը կը խօսէր: Կորին զմայլելով կը դրէ: «Յայրարատեան դաւառին ի կայս թագաւորացն եւ քահանայապետացն բղխեցին Հայոց շնորհ պատուիրանացն Աստուծոյ . . . Անդ կըթուլին քաղցրութեամբ ընթերցուածոց՝ հոգեպատում գրոց: Անդ՝ քաջալերութիւն յորդորական վարդապետութեանն՝ պսակահաս քրիստոսապիր կետին: Անդ՝ եռալ հոգւով աստուածապաշտ ծառայութեամբ»: Նշանաւոր ուսուցիչներէն եւ թարգմանիչներէն ոմանց անուններն գիտնանք— Յովսէփ, Յովհան, Ղեւոնդ Երէց, Եղնիկ Կողբացի, Կորին, Մուշէ, Տիրայր, Յովսէփ Պաղնացի, Յովհան Եկեղեցացի, Ենովք Դանան, Թաթիկ, Աղան Արծրունի, Մովսէս Խորենացի, Մամբրէ Վերձանող, Դաւիթ Անյաղթ, Յովհան Մանգակունի, Եղիշէ, Ղազար Փարպեցի: Ասոնք հեռու տեղեր գրկուեցան դրպոցներու մէջ ուսուցանելու եւ կրօնական թարգմանութիւններ դպրոցներու մէջ աւանդելու: Հայոց գրականութիւնն իսկ մինչեւ 18-րդ դարու վերջերը գրեթէ զուտ կրօնական է: Ասոր համար է որ Եւրոպացի գիտնականներէն Հայագէտներ Հայերը ամենէն կրօնական ժողովուրդներու կարգը դասեր են:

Մենք ալ համոզուած ենք թէ Հայերը կրօնասէր են: Երկար ատեն մինչեւ մեր օրերը դաւառի դպրոցներու մէջ Աւետարան, Նաբեկ եւ Սաղմոս միակ դասագիրքերն էին Քերականէն վերջ: Այս էր ճշմարտութիւնը Աւետարանական Հայոց համար: Առաջին դպրոցները որ Ամերիկեան Միսիօնարք բացին չափահասներու համար եւ չափահասներով Աւետարանի քարոզութիւնը ընդհանրացնելու համար տեսակ մը Աստուածաշնչական դպրոցներ էին: Բոլոր կրթութիւնը եթէ զուտ կրօնական ալ չէր, կրօնքը նըպատակն էր ու Քրիստոնէութիւնը եկեղեցիներուն եւ դպրոցներուն ու տուններուն մէջ կը յեղեղուէր այլ եւ այլ ձեւերով: Այս էր առաջին դարուն եկեղեցիին ալ դիրքը, միշտ Առաքելներուն վարդապետութեանը հետեւէ էին: Չարմանալի չէր որ մեր Աւետարանական Հայերը Աստուծոյ Ոսօքով լեցուն կը պապանձեցնէին իրենց բոլորովին տոգտ հակառակորդները կրօնական վիճաբանութիւններու միջոցին: Անոնք շատ մը համարներ, երբեմն գըլուխներ, երբեմն իսկ ամբողջ գրքեր իրենց յիշողութեան մէջ ամբարած էին: Պաշար մը որ կը զօրացնէր հաւատքը, կը զօրացնէր խօսքը եւ ազդեցիկ ու յաղթական կ'ընէր կեանքը ու մարմնը եւ օրինակելի կ'ընէր կենցաղը: Իրեց ծագումին, աճումին, աշխատութեան, եւ կրօնական դաստիարակութեան մէջ կը տեսնենք թէ ինչ համանման վիճակներէ եւ փոխերէ անցան Հայ-Առաքելական եւ Հայ-Աւետարանական եկեղեցիներն:

5. Հայ-Առաքելական եւ Հայ-Աւետարանական եկեղեցիներ եկեղեցական ընդհանուր երեք ժողովներն ալ կ'ընդունին Նիկիոյ, Եփեսոսի եւ Պոլսոյ: Ուրեմն Քրիստոնէական կենսական վարդապետու-

թեանց նկատմամբ համաձայն են. ինչպէս, Աստուածաշուէնի ներշնչուած յայտնութեան, Քրիստոսի Աստուածութեան, քաւարար արեան, փրկագործութեան, յարութեան, երկրորդ գալստեան նկատմամբ:

ՀԱՅ-ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՅ-ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ

1. Աւանդութիւն: Հայ եկեղեցին զօրաւոր շէշտ կը դնէ աւանդութեան վրայ: Յայտնի է թէ Աւետարանը (Ն. Կտակարանը) գրուելէ առաջ հիմնուեցաւ եկեղեցին, եւ ուստի Քրիստոնէութեան ճշմարտութիւններն եւ Տիրաւնդ վարդապետութիւններն բերնէ բերան կ'ուսուցուէին աւանդարար: Հայ-Աւետարանական եկեղեցին այս աւանդութիւններն պատմական քննութեան եւ քննադատութեան ու Աւետարանական լոյսի կ'ենթարկէ եւ կ'ընդունի միայն ինչ որ քննութեան բովելն ապահով կ'անցնի:

2. Ազգայնականութիւն: Հայ-Առաքելական եկեղեցին զօրաւոր շէշտ մը կը դնէ իր ազգայնականութեան վրայ: Ոմանք կը պաշտպանեն եկեղեցին չէ թէ իբրեւ մարմինը Քրիստոսի այլ պահպանակը ազգութեան: «Ազգով ինչ ես» հարցումին Հայը կը պատասխանէ «Հայ Քրիստոնեայ եմ»: Այս պատասխանը կ'ենթադրէ թէ ամեն Հայ Քրիստոնեայ է (*), ինչ որ հեռու է ճշմարտութենէ: Դարձեալ այս պատասխանը կ'ենթադրէ թէ եթէ Հայ մը Հայ եկեղեցիին չվերաբերիր՝ անիկայ Հայ չէ: Այսպէս նկատուեցան Հայ-Աւետարանականութիւն ընդունող մեր

(*) Հայ գեղացիներ Եւրոպացիներուն «հայ է» կ'ըսեն փոխանակ Քրիստոնեայ է ըսելու:

հայրերը: Հայ-Աւետարանականներն սակայն իրարմէ անջատ կ'ըմբռնեն ազգութիւնն ու կրօնքը: Անոնք Հայ են, եթէ Հայ-Առաքելական եկեղեցիին խոյ չվերաբերին: Հայ Աւետարանականը ազգը կը սիրէ, բայց եկեղեցիին ընտրութեան մէջ ինքզինք ազատ կզգայ: Ազգութիւնը արիւնի խնդիր է, իսկ կրօնքը խղճի: Ասոնք իրարու հետ կապել ու շաղկապել կը վնասէ թէ կրօնքին եւ թէ ազգութեան: Հայ հատուածներուն մէջ տակուլութիւնը ասոր արդիւնք կարելի է նկատել: Ինչ որ այսօր մեզի, հայոցս, համար անհրաժեշտ է եւ ամենակարեւոր՝ չէ թէ ազգայնացումն է Հայ-Աւետարանականութեան, այլ մանաւանդ, Աւետարանականացումն է Հայ ազգութեան: Չէ թէ ազգայնացնենք Քրիստոնէութիւնը, հապա Քրիստոնէացնենք ազգութիւնը:

3. Խորհուրդները: Հայ-Առաքելական եկեղեցին եօթ խորհուրդ կ'ընդունի— Սկրտութիւն, Դրոշմ, Այալխարութիւն, Հաղորդութիւն, Պսակ ամուսնութեան, Կարգ հիւանդաց (վերջին օծում) եւ Կարգ ձեռնադրութեան: Այս մասին Սրմանեան Սրբեայրիսկոպոս հետեւեալը կը գրէ. — «Եկեղեցական պատմութեան մէջ ստուգուած կէտ մըն է թէ եկեղեցւոյ խորհուրդներու թիւը եօթնի վրայ հաստատելը, շատ ուշ կատարուած իրողութիւն մըն է, երկոտասաներորդ դարուն կէսին . . . Ամենէն հինքը միայն երկու խորհուրդներու վրայ խօսած են, որոնք հետզհետէ աճած եւ մինչեւ տասներկու հասած են: Այսչափն ալ բաւական է հաստատելու թէ եօթը խորհուրդներու գրութիւնը չկրնար Հայ Եկեղեցւոյ կողմէն ընդունուած դաւանութիւն ըսուիլ» (Հայոց Եկեղեցին Գլխ. Ին): Հայ-Աւետարանական

եկեղեցին երկու խորհուրդ միայն կ'ընդունի երկու-
քն ալ Տէր Յիսուսի կողմէն հրամայուած—Մկր-
տութիւն, (Մատթ. 28. 19) եւ Հաղորդութիւն,
(Ղուկ. 22. 19-20): Այս խորհուրդներուն մատա-
կարարութեան եւ իմաստին մասին ալ Հայ-Առաքե-
լական եւ Հայ-Աւետարանական եկեղեցիներն կը
տարբերին: Հայ-Առաքելական եկեղեցին մանուկը
8 օրուան կը մկրտէ երեք անգամ մարմինը ջուրի
մէջ թաղելով: Ասով մանուկը կ'ազատի Ազամական
մեղքէն եւ կը վերածնի, եւ այն օրէն սկսեալ փըր-
կուած ըլլալով եկեղեցւոյ անդամը կը նկատուի:
Հաղորդութիւնը կը տրուի մկրտուած մանուկին եւ
բոլոր հաւատացեալներուն անխտիր: Հաղորդու-
թեան մասնակցողներ ոտքի վրայ կը մօտենան պա-
տարագիչ քահանային, ան ալ անոնց լեզուին վրայ
կը դնէ գինիի մէջ թաթխուած նշխարքէն մաս մը:
Հաղորդութիւնը ներգործական մեղքերէն կը մաք-
րէ հաղորդուողը: Հայ-Աւետարանական եկեղեցին
կը տարբերի. անիկայ Մկրտութիւնը կ'ընդունի իր-
բեւ նշանակը Աստուծոյ Սուրբ Հոգւոյն սրբարար
ներգործութեան, սակայն վերստին ծննդեան փոր-
ձառական պէտքը կը չեւտէ ամեն մէկ Քրիստոնէի
համար մկրտուած ըլլայ կամ ոչ (Փաղատ. 6. 16:
Յովհ. 3. 3): Հաղորդութիւնը կը նկատէ յիշատա-
կութիւն մը մեզի համար մեռնող Փրկչին մահուան,
մինչեւ որ Ինքը գայ (Ղուկ. 22. 18. 19-20): Հա-
ղորդութիւնը չէ, այլ Քրիստոսի իսկական արիւնն է
որ մեզ ամեն մեղքէ կը սրբէ (Ա. Յովհ. 1. 7): Ա-
սոր համար երբ Հայ-Առաքելական եկեղեցին Հա-
ղորդութեան «Պատարագ» անունը կուտայ, որպէս
թէ Քրիստոս ամեն հաղորդութեան ատեն մեռներ,
Հայ-Աւետարանականը կը հաւատայ թէ Քրիստոս
ւի՛կ անգամ մեկայ թողութեան համար պատարագ—

ուեցաւ, ու ալ մեղքի համար պատարագ պէտք չէ,
(Եբր. 9. 26-28: 10. 18): Հաղորդութիւնը այդ
մի անգամ ընդ միշտ կատարուած պատարագին յի-
շատակութիւնն է: Յիսուսի մահուան նշանակ ՈԱԶԸ
Հայ-Առաքելական եկեղեցիին մէջ մէկէ աւելի ի-
մաստներով կը գործածուի նիւթական (աճուճ),
Փրկիչական (առողջութիւն) եւ բարոյական (պաշտ-
պանութիւն): Հայ-Աւետարանականներու համար
խաչը նշանակ մ'է, ու ոչ աւելի բան:

4. Սուրբերը: Հայ-Առաքելական եկեղեցիին տօ-
նացոյցին մէջ Հին Կտակարանէն 45 անուններ եւ
Նոր Կտակարանէն 50 անուններ սուրբերուն կարգին
դասուած են ու կը տօնուին: Ասոնցմէ զատ կան
սուրբերուն անուններ Անտիոքոյ եկեղեցիէն, Կիլի-
կիոյ եկեղեցիէն եւ Միջագետաց, Երուսաղէմի,
Կիպրոսի, Աղեքսանդրիոյ, Եթովպիոյ, Կեսարիոյ,
Սեփասիոյ, Լիկայոնիոյ, Պոնտոսի, Կ. Պօլսոյ,
Խեսաղիոյ, Գաղատիոյ, Բիւթանիոյ, Հռովմայ,
Ափրիկիոյ եւ Պարսից եկեղեցիներէն: Հայ-Առաքե-
լական եկեղեցին վերիններէն զատ կը տօնէ նաեւ ի-
րեն յատուկ սուրբերը, որոնք առաջին դարէն մին-
չեւ 15-րդ դար 126 հոգի են առաւել 1027 զօրական
վկաներ Վարդանանց պատերազմին: Այս սուրբե-
րուն յիշատակութեան նուիրուած են տարուան մէջ
115 օրեր: Հայ-Առաքելական եկեղեցին ոսրբերուն
բարեխօսութեան ալ կարեւոր տեղ կուտայ: Ա-
ղօթքներ կ'ուղղուին ասոնց մասնաւոր ատեններ,
մասնաւոր միջնորդութիւններու համար (Հայոց Ե-
կեղեցի, Օրմանեան, Գլխ. 39): Հայ-Աւետարանա-
կան եկեղեցին, սակայն, սուրբերու այս յիշատա-
կութիւններն ու տօները չ'ընդունիր: Սուրբերուն
բարեխօսութեան ալ չհաւատար. անիկայ միայն
մէկ բարեխօս կ'ընդունի Աստուծոյ ու մարդոց մէջ—

տեղ, Յիսուս Քրիստոս (Ա. Տիմ. 2. 5: Ա. Յովհ. 2. 1): Հայ-Աւետարանական եկեղեցիին համար բոլոր ճշմարիտ հաւատացեալներն ամեն դարու ու երկրի, «սուրբեր» են (Փիլյա. 4. 21, 23):

5. Եկեղեցին: Հայ-Առաքելական եկեղեցին հիմնուած թաղէոս եւ Բարթողիմէոս առաքեալներէն, ինքզինք նկատած է ու կը նկատէ Առաքելական: Առաքելական կրնկատենինքզինքնին Յոյն եւ Հռովմէական եկեղեցիներէն զատ Եպիսկոպոսական եկեղեցին ալ: Առաքելականութեան եւ Առաքելական յաջորդութեան գաղափարները եկեղեցին ու անով եկեղեցականութիւնը նուիրապետական դասակարգի մէջ դրած են տարբեր բոլոր միւս եկեղեցիներէն: Եկեղեցին Աստուծոյ թաղաւորութիւնն է աշխարհի վրայ ու ան որ անոր անդամակցած է՝ թաղաւորութեան որդի է: Պաշտանքը Հայ-Առաքելական եկեղեցիին մէջ անձնական ըլլալէ աւելի հանրային է եւ ծիսական: Խորանը կեդրոնն է պաշտանքի: Աղօթքը ինքնարուի եւ անհատական հոն տեղ չունի. աղօթքներ կը կարգացունին ամենուն համար հրապարակաւ: Ամենէն յաճախ կրկնուած աղօթքը Տէրունականն է: Ամենէն կարեւոր կէտերէն մէկն ալ լեզուն է պաշտանքի: Գրաբառ սիրելի է անոնց որ կը հասկնան, բայց ժողովուրդին շատ փոքր մէկ տոկոսը հազիւ կը հասկնայ նախնեաց այդ մեռած լեզուն: Բւ պաշտանքը կ'ըլլայ ձեւական եւ անօգուտ երբ լեզուն անհասկնալի է:

Հայ-Աւետարանական եկեղեցիին համար նուիրապետութիւն չկայ: Ուր որ հաւատացեալներ կը միանան՝ հոն եկեղեցի մը կը կազմուի նոյնքան սուրբ եւ նուիրական որքան այն եկեղեցիներ որոնք ինքզինքնին Առաքելական կը նկատեն (Մտթ. 18.20): Պաշտամունքը հասկնալի լեզուով կ'ըլլայ եւ պաշ-

տանքը կ'ըլլայ անձնական ինչպէս եւ հանրային: Աղօթքը անձնական յարաբերութիւնն է Աստուծոյ հետ, ու աղօթքի ժողովները անձնական եւ հաւաքական այս յարաբերութիւնը կը զօրացնեն: Աղօթքի ժողովները որոնք հոգեւոր ներշնչումի եւ զարթնումի այնքան սքանչելի ազդակներ եղած են Աւետարանական եկեղեցիներուն մէջ՝ օտար են Հայ-Առաքելական եկեղեցիին: Ընտանեկան աղօթքը Սբ. Գրքի ընթերցումով Հայ-Առաքելական եկեղեցիին կողմէն չէ քաջալերուած, ասոր հակառակն է Հայ-Աւետարանական եկեղեցիին մէջ: Հոս ամեն տուն փոքրիկ եկեղեցի մ'է պատրաստուած մեծ եկեղեցիին համար որ մեծ բնտանիքն է Աստուծոյ (Եփես. 2. 19): Փրկութիւնը եկեղեցւոյ միանալուն արդիւնքը չէ, այլ պատճառը (Գործ. 2. 47): Փրկութիւնը արդիւնքն է Քրիստոսի հաւատարմուն իրրեւ անձնական Փրկիչի ու եկեղեցին խումբն է այսպէս հաւատացողներուն: Գարձեալ փրկութիւնը ձրի շնորհքն է Աստուծոյ որ Քրիստոսի հաւատարմով կ'ընդունուի (Գործ. 16. 31): Բարի գործեր կամ ունէ խորհուրդ կամ ծէս ու արարողութիւն զանիկայ չեն կրնար տալ: Հոգեկան այն ներքին հաղորդակցութենէն զատ, որուն աղօթք կ'ըսենք, կայ նաեւ հօսիքն փառաբանութիւնը: Խորանը Հայ-Առաքելական եկեղեցիին պաշտանքի կեդրոնն է. ամպլիոնն ալ Հայ-Աւետարանական եկեղեցիին պաշտանքի կեդրոնն է: Քարոզին պատրաստութեան եղանակէն զատ Հայ-Աւետարանական եկեղեցին կը հաւատայ Աւետարանական հոգեւունչ քարոզներու որոնք պաշտաման միւս մասերուն հետ հոգեւոր մթնոլորտ մը կ'ստեղծեն ու Աստուծոյ ներկայութիւնը զգալի կը դարձնեն: Եկեղեցին հոգիին ներշնչարանն է, ու չէ թէ ազդային, քաղաքական կամ գիտական խնդիրներու լու-

րանը: Հայ-Առաքելական եկեղեցիին ուսեալ զաւակներէն մին կը գրէ՝ «Տիրող հոգեկան անդամալուծութիւնը ահաւոր ճգնաժամի մատնած է Հայաստանեայց եկեղեցին»: Այս անդամալուծութիւնը դարձանելու ճարը եկեղեցիին հոգեւոր արթնութիւնն է Աստուծոյ Խօսքին քարոզութեամբ եւ Սնար Հոգիին հեղմամբ (Չաք. 4. 6: Գործ. 1. 8) նախ հովիւին յետոյ հօտին վրայ:

6. Գրականութիւն: Հայ-Առաքելական եկեղեցին կրօնական գրականութեան մեծ թափ տուաւ առաջին դարերուն գրի գիւտէն վերջ: Մահակ Կաթողիկոսի եւ Մեսրոպ Մաշտոցի հեղինակութիւններէն զտո Հայ կրօնական գրականութիւնը ճոխացաւ նախնեաց թարգմանութիւններով—Բարսեղ Կեսարացի, Յովհան Ոսկերեան, Եփրեմ Ասորի, Գրիգոր Աստուածաբան, Աթանաս Աղեքսանդրացի, Կիւրեղ Երուսաղէմացի Հայերուն ծանօթ հեղինակներ դարձան: Մինչեւ 18-րդ դար Հայ նշանաւոր գրողներէն երկուքը միայն յիշենք, Ներսէս Շնորհալին եւ Նարեկացին, որոց գրութիւններն ներշնչեցին ու գեւ կը ներշնչեն հաղարարու Հայեր: Վերջին դարերու մէջ, սակայն, կրօնական գրականութիւնն նոյն իսկ Հայ եկեղեցւոյ կղերներէն չքաջալերուեցաւ, ու զանցատելի բացառութեամբ, Հայ կղերն ինքիւնք տուաւ ոչ-կրօնական գրականութեան: Այս ընելու ան չձգել: Հայ-Աւետարանական եկեղեցիներ, սակայն, Հայերէն եւ Անգլիարէն կրօնական գրականութիւնը թէ քաջալերեցին եւ թէ մշակեցին: Այսօր ալ տակաւին կրօնական թերթեր, տետրակներ, եւ գրքեր Հայ-Աւետարանական եկեղեցիին հոգեկան կեանքը կը զօրացնեն: Այս մասին վերածնունդ մը պէտք է Հայ եկեղեցիին ծոցին մէջ, մանաւանդ յոսի գրականութեան անբաղձալի եւ թունաւոր մթ-

նորոտով պաշարուած հայ երիտասարդութեան համար:

7. Բարեկարգութիւն: Հայ-Առաքելական եկեղեցին պէտք է որ բարեկարգուի: Այս պէտքը շատոնց դաացած են Հայ եկեղեցւոյ առաջնորդներ: Էջմիածինէն մինչեւ Պօլիս. Գէորգ Դ. Կաթողիկոսէն մինչեւ Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեան. մեծ է խումբը բարեկարգութիւն առաջարկողներուն եւ պահանջողներուն: Յիշենք մի քանին միայն այս մեծ խումբին մեծերէն—Մաղափա Արք. Օրմանեան կ'ըսէ. «Եկեղեցին հիմնուած է երկնային վարդապետութեան վրայ, Աստուծային վարդապետութեան վրայ. մարդկային չէ անոր ծագումը. Քրիստոս հաստատեց եկեղեցին: Բայց եկեղեցիին մէջ ժամանակի ընթացքին մարդկային զեղծումներ, աւելադրութիւններ մտած են . . . Արդ՝ եթէ կ'ուզուի բարեկարգութիւն, պէտք է հինը վնասել, դառնալ նախնական, սկզբնական կէտերուն. պէտք է վերցնել վերջին ժամանակներու աւելադրութիւնները: Մեր հինգերորդ դարու եկեղեցին շատ աւելի պարզ է, քան ինչ չափ որ այժմ պարզել կ'ուզուի, եւ շատ դիւրին բան է պատահական յաւելումները հետզհետէ իրաւանել: Մենք ալ կ'ընդունինք թէ Հայ եկեղեցին պէտք ունի բարեկարգութեան, բայց վերջամուտ եւ օտարամուտ մասերը յապաւելու սկզբունքով (Տաճար, Դ-րդ տարի): «Չենք ուզեր լռել թէ Հայ եկեղեցին Յունական տիրապետութեան եւ Լատինական պաշտպանութեան պատճառով ինչ ինչ կանոնական եւ ծիսական կէտեր ստիպուեցաւ ընդունիլ օտարէն. մինչեւ իսկ դաւանական օտար իմացուածքներ սպրդեցան իր մէջ ստիպմանց կամ հրապուրանաց ներքեւ» (Կոչնակ, 1914, թիւ 12):

Եղիշէ Արք. Գալսեան (Պատրիարք) կը գրէ—

«Գալով Բարեկարգութեան հարցին անուղղակի ըսենք թէ այդ դադափարը զանազան երեսակներով կը դիտուի մե ըմէջ: Ոմանք կ'ընտրեն դէպի հինը երթալ, քիչեր միայն բարեկարգական գործը կը նրկատեն իբր ապագայի ընդ առաջում մը: Պէտք է խոստովանիլ որ եկեղեցական բարեկարգութեան մը խնդիրը ըստ ինքեան կը չըլլէ մեր միտքը դէպի այն ճշմարտութիւնները որոնք Աւետարանով կուգան ու Աւետարանի սպասաւորող եկեղեցիով կրնան յաւերժանալ» (Տաճար Դ-րդ տարի, թիւ 22-23):

Երուանդ Վարդապետ Տէր Մինասեան՝ «Ես իրբեւ Հայոց եկեղեցու Վարդապետ Հայոց եկեղեցին կարօտ եմ համարում ամենահիմնական վերանորոգութեան եւ բարեփոխութիւնների իր բոլոր մասերում. հէնց որ իսկ կենսական չահերի տեսակէտից: Միայն Նազովրեցի Յիսուսի Աւետարանը կարողութիւն ունի մեռած դիակին կենդանութիւն պարգեւելու» (Մշակ, 1909): Հայ-եկեղեցիներուն կողմէն (1910-ին) կարգ մը հանրագրութիւններ եւ բարեկարգչական առաջարկներ ղրկուեցան Պօլսոյ Պատրիարքին եւ Էջմիածնայ Կաթողիկոսին. բայց առանց չօչափելի օճէ արդիւնքի:

Թորգոմ Արք. Գուշակեան (Պատրիարք Երուսաղէմի) կը գրէր Բիւզանդիոնի մէջ՝ «Ընդունակ է (Հայ եկեղեցին) բարեկարգական որեւէ վերանորոգումի, որ առանց վնասելու իր իսկական նկարագրին, պիտի ծառայէ պարզելու զինքը կարգ մը յետամուտ եւ օտարոտի յաւելումներէ միայն»:

Հայ-Աւետարանական եկեղեցին ալ պէտք ունի ԲԱՐԵԶԱՐԴՈՒԹԵԱՆ: Յարմար է որ մեր պաշտամունքի չափազանց պարզ ձեւին վրայ աւելցնենք ձեւեր ու կերպեր որոնք ներդաշնակ են Աւետարանի ոգիին հետ եւ որոնք աւելի տպաւորիչ կրնան ընել

պաշտամունքը: Մեր նպատակը պիտի չըլլայ Քրիստոնէութիւնը աղգայնացնել այլ մարդը աւելի մերձ ու մօտ յարաբերութեան մէջ դնել Աստուծոյ հետ Քրիստոսի Հոգեով ու Աւետարանով:

Ամերիկացի եկեղեցականներու խումբի մը խօսած ատեն Տր. Հ. Քըք, կ'ըսէր.՝

“We are not to preach Sociology but salvation: not economics, but evangelism: not reform but redemption; not culture, but conversion; not progress but pardon: not a new social order, but a new birth; not evolution but regeneration; not renovation, but revival: not a new organization, but a new creation; not democracy but the Gospel: not civilization but Christ. We are ambassadors not diplomats.”

Արդեօք եթէ Հայ-Առաքելական եւ Հայ-Աւետարանական եկեղեցիներուն գուդակչիւր վերէն ըլլար, անտեսանելի ձեռքը ի՞նչ պիտի գրէր մեր խորանցնելուն եւ քննարկելուն վերեւ: Մաքով եւ սրտով նորոգուած եկեղեցականներու եւ Պենտէկոստէի մէջ ապրող եկեղեցիներու պէտքն ունի Հայութիւնը: Խոնարհինք ու ծունկի վրայ յառաջանանք հետեւելով Յիսուսի որուն Հոգին դէռ կը նորոգէ, արիւնը դէռ կը սրբէ ու Աւետարանը դէռ կը լուսաւորէ: Մեր վիրաւոր իսկ յաղթական Առաջնորդին հետեւինք ու երգենք՝

«Մեր զօրութիւնն է սնտոյի, մեր քաջութիւն խոտան է:

Այլ Զօրապետ կայ խիստ արի, խաղաղութեան իշխան է:

Ո՞վ է այս Զօրակալ, Յիսուս Քրիստոս, Օծեալ, Փորձիչը Նա յաղթեց, եւ մահը խափանեց:

Ամենազօր Փրկիչ է:»

Վ. Պ. ԱՄԻՐԻԱՆԵԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Նիւթ	Էջ
Նախաբան	5
Սուրբ Գիրքը	7
Ած. շունչի Աշխարհաբառ թարգմանութիւնը	19
Ած. շունչի Գրաբար թարգմանութիւնը	40
Պաւլոսիկեան-Թոնդրակեցիներու շարժումը Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ մէջ	69
Հայ Բողոք. Պատուները	92
ԺԶ-րդ Դարու Բողոք. Բարեկարգութիւնը	110
Զուգակիւ Հայ-Առաք. եւ Հայ-Աւետ. Եկեղեցիներուն	143

Հայ Աւետարանականութեան հիմնարկութեան
եւ Աստուածաշունչի Աշխարհաբառ թարգմանու-
թեան հարիւրամեակներու նուիրուած եւ այս
նշանները :

DONATED TO THE HAIGAZIAN COLLEGE
BY THE REVEREND A. A. BEDIKIAN

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0071443

501

501

501

50 սկիւր

Այս գրքէն դոյացած գրամը պիտի յատկացուի
Աւետ. Միւլիեան Աւետարանչական դպրոցին :